

22148

T. C.
FIRAT ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TARİH ANABİLİM DALI

ANADOLUDA ANA TANRIÇA KÜLTÜ

(YÜKSEK LİSANS TEZİ)

22148

Yöneten
Doç. Dr. Recep YILDIRIM

Hazırlayan
Fusun KARA

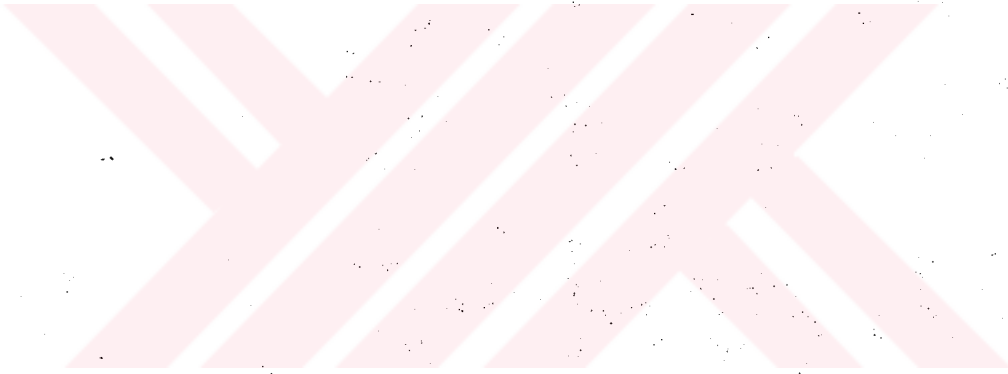
F.Ü. YÜKSEKÖĞRETİM KURULU
DOKÜMANTASYON MERKEZİ

ELAZIĞ - 1992

İÇİNDEKİLER

ÖNSÖZ	III
BİBLİYOGRAFYA	1
GİRİŞ	11
1. Ana Tanrıça İnancının Doğuşu	14
2. Ana Tanrıça Adları	16
3. Ana Tanrıçanın Havyanları	17
4. Ana Tanrıça'nın Simgeleri	18
5. Ana Tanrıça'nın Niteliği ve Efsanesi	20
I. ANADOLUNUN DIŞINDA ANA TANRIÇA KÜLTÜ	22
1. Ege'de Ana Tanrıça Kültü	23
2. Mezopotamya'da Ana Tanrıça Kültü	32
3. Suriye ve Fenike'de Ana Tanrıça Kültü	38
4. Mısır'da Ana Tanrıça Kültü	42
5. Roma'da Ana Tanrıça Kültü	44
II. ANADOLU'NUN PREHİSTORİK DEVİRLERİNDE ANA TANRIÇA KÜLTÜ	50
1. Paleolitik Devirde Ana Tanrıça Kültü	51
2. Mezolitik Devirde Ana Tanrıça Kültü	53
3. Neolitik Devirde Ana Tanrıça Kültü	54
a. Çatalhöyük'de Ana Tanrıça Kültü	58
b. Hacılar'da Ana Tanrıça Kültü	61
4. Kalkolitik Devirde Ana Tanrıça Kültü	64
5. Tunç Devrinde Ana Tanrıça Kültü	67
III. HİTİTLERDE ANA TANRIÇA KÜLTÜ	75
IV. DEMİR DEVRİ KAVİMLERİNDE ANA TANRIÇA KÜLTÜ	86
1. Geç Hitit Şehir Devletlerinde Ana Tanrıça Kültü	87

2. Fryglerde Ana Tanrıça Kültü	93
3. Lydia Devletinde Ana Tanrıça Kültü	100
SONUÇ	104
EKLER	109

ÖNSÖZ

Anadolu, stratejik konumu itibarıyla, tarih boyunca birçok kavme vatan görevi yapmıştır. Bundan dolayı Anadolu uygarlığı bir ulusun değil, bir toprağın uygarlığıdır. Ne yazık ki bu toprak parçası üzerinde yaşayan insanlar, belli bir dönemden öncesini kendilerinin saymazlar. Zira bugün Türkiye olarak isimlendirdiğimiz bu topraklarda atalarımızdan önce yaşamış olan birçok kavmin varlığını inkâr edemeyiz. Eğer üzerinde yaşadığımız toprağın tarihini bir bütün olarak anlamağa azmetmiş isek yalnız eldeki yazılı vesikalarla yetinmeyip, tarih öncesi çağlara da gitmek zorundayız.

Bugün Anadolu'da bulunan, sanat değeri taşıyan buluntuların en eskisi Ana Tanrıça ile ilgili olanlarıdır. Anadolu'nun her bölgesinde ele geçmiş olan bu ana tanrıça heykelcikleri eskiçağ Anadolu inançlarının göstergesi olarak büyük önem arz eder. Ülkemizde eskiçağ Anadolu inançları ile ilgili çalışmalar, arkeolojik buluntuların değerlendirmesinden öteye gitmemiştir. Anadolu'da Ana Tanrıça Kültü adlı çalışmamda arkeolojik buluntular rehberliğinde bir bütün olarak Anadolu'da Ana Tanrıça inancını incelemeyi amaçladım.

Çalışmalarım esnasında, konuyu ve araştırmayı yakından takib eden ve karşılaştığım engelleri aşmamda yardımlarını esirgemeyen değerli Hocam Doç. Dr. Recep YILDIRIM'a teşekkür ederim.

BİBLİYOGRAFYA

Adivar 1987: Adnan Adivar; *Tarih Boyunca İlim ve Din*, İstanbul, 1987.

Akşit 1979: İlhan Akşit; *Batı Anadolu Mitolojisi ve Troya Efsanesi*, İstanbul, 1979.

Akurgal 1961: Ekrem Akurgal; *Die Kunst Anatoliens Von Homer bis Alexander*, Berlin, 1961.

Akurgal 1961: Ekrem Akurgal; *Die Kunst der Hethiter*, München, 1961.

Alexiou 1991: Stylianos Alexiou; *Minos Uygarlığı*, İstanbul, 1991.

Alp 1965: Sedat Alp; "Güneybatı Anadolu'da Bulunan Erken Bronz Çağına Ait Mermer İdoller", *Belleten*, C. 29, S. 113, s.4-7.

Ar. 1943: M. Selçuk Ar; "Eti'lerde Bahar Bayramı Törenleri", *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi*, C.2, S.1, Ankara, 1943, s. 56-63.

Ar. 1943a: M.Selçuk Ar; "Eski Anadolu", *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih -Coğrafya Fakültesi Dergisi*, C.2, S.4, Ankara, 1943, s.122-126.

Atlan 1970: Sabahat Atlan; *Roma Tarihinin Anahatları*, İstanbul, 1970.

Baydur 1970: Nezahat Baydur; *Kultepe (Kanes) ve Kayseri Tarihi Üzerine Araştırmalar*, İstanbul, 1970.

Bilgi 1980: Önder Bilgi; "Yeni Bulunmuş Eserlerin Işığı Altında Anadolu'da Bronz Çağı Öncesi İnsan Figürleri Hakkında Yeni Gözlemler", *Beleten* C.44, S.173, Ankara, 1980, s.1-11.

Bilgiç 1948: Emin Bilgiç; "Anadolu'nun İlk Tarihi Çağının Ana Hatları İle Rekonstrüksiyonu", *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-*

Coğrafya Fakültesi Dergisi, C.6, S.4, Ankara 1948, s. 489-516.

Bingöl 1985: Orhan Bingöl; "Magnesia Ad Meandrum 1984", VII. Kazı Sonuçları Toplantısı, Ankara, 1985, s. 325-332.

Bossert 1951: Helmuth Bossert; "Hitit Hiyeroglif Metinlerinde Tanrıça Hepat" *Belleten*, C.15, S. 59, Ankara, 1951, s. 324-331.

Bozkurt 1952: Hikmet Bozkurt; *Ege Kültürü*, İzmir, 1952.

Ceram 1984: C.W.Ceram; *Tanrıların Vatanı Anadolu*, İstanbul 1984.

Challege 1960: Felicien Challege; *Dinler Tarihi*, İstanbul, 1960.

Childe 1971: V. Gordon Childe; *Doğunun Prehistoryası*, (Çev: Ş. Aziz Kamsu) Ankara, 1971.

Childe 1988: V. Gordon Childe; *Kendini Yaratan İnsan* (Çev: Filiz Ofloğlu) İstanbul, 1988.

Childe 1990: V. Gordon Childe; *Tarihte Neler Oldu*, İstanbul, 1990.

Cornell-Mathews 1972: Tim Cornell-John Mathews; *Roma Dünyası Ansiklopedisi*, Ankara, 1972.

Coşkun 1969: Yaşar Coşkun; "Boğazköy Metinlerinde Geçen Başlıca Libasyon Kapları" *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi*, C. XXVII, S. 3-4, Ankara, 1969, s.1-61.

Cornell-Mathews 1972: Tim Cornell-John Mathews; *Roma Dünyası Ansiklopedisi*, Ankara, 1972.

Crawford 1957: O.G.S. Crawford; *The Eye Goddess*, London, 1957.

Çambel-Işın-Sadler 1988: Halet Çambel, Akif Işın, Serge Sadler; "Karatepe-Aslantaş ve Domuztepe 1986 veya 1987

Yılı Çalışmaları" X. Kazı Sonuçları Toplantısı I,
Ankara, 1988, s. 331-352.

Çapar 1974: Ömer Çapar; "Anadolu'da Kybele Tapınımı" *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih Coğrafya Fakültesi Dergisi*, C.29, S.1-4, Ankara, 1974, s. 191-210.

Çapar 1974: Ömer Çapar; "Roma'da Magna Mater Tapınımı" *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi*, C.29, S. 1-4, Ankara, 1974, s. 167-190.

Çapar 1978: Ömer Çapar; "Phrygia ve Demir Devrinde Anadolu Kavimleri", *Cumhuriyetin 60. Yıldönümü Armağanı*, Ankara, 1978, s.43-73.

Çelik 1988: Mehmet Çelik; "Sır Dinleri" *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, S.8, Erzurum, 1988, s.213-223.

Darga 1973: Mühibbe Darga; "Hititlerin Kült Törenlerinde Kadınların Yeri ve Görevleri", *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi*, S.4-5, İstanbul, 1973, s. 231-242.

Darga 1974: Mühibbe Darga; "Puduhepa: An Anatolian Queen Of The Thirteenth Century B.C." *Mansele Armağan Melanges Mansel II*, Ankara 1974, s. 936-961.

Darga 1978: Mühibbe Darga; "Hitit Devletinin Ana Hatları" *Arkeoloji ve Sanat Dergisi*, İstanbul, 1978, s. 8.

Demirci 1985: Kürşat Demirci; *Dinlerin Dejenerasyonu*, İstanbul, 1985.

Demircioğlu 1947: Halil Demircioğlu; "Antropoloji ve Tarih" *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih Coğrafya Fakültesi Dergisi*, C.5, S.2, Ankara, 1947, s.49-57.

Demircioğlu 1987: Halil Demircioğlu; *Roma Tarihi*, Ankara, 1987.

Dinler Tarihi Ansiklopedisi, İstanbul, 1976.

Doğan 1972: Şeniz Doğan; "Çiftlik Heykelciği" *Anadolu XIV*, 1970,
Ankara, 1972, s. 73-74.

Doğrul 1983: Ö. Rıza Doğrul; *Yeryüzündeki Dinler Tarihi*, İstanbul,
1983.

Drew 1985: Thomas Drew; "Phrygia Dilinde Yeni Yazıtlar" *III. Araştırma
Sonuçları Toplantısı*, Ankara, 1985, s. 257-261.

Duru 1966: Refik Duru; *Eski Anadolu Kültürlerinin Ana Hatları*,
Trabzon, 1966.

Duru 1986: Refik Duru; "Kuruçay Höyüğü Kazıları 1983", *VIII. Kazı
Sonuçları Toplantısı*, Ankara 1986, s. 75-81.

Eskioğlu 1980: Mehmet Eskioğlu; "Konya Ovasında bulunmuş olan bir
kadın heykelciği hakkında gözlemler" *Anatolia XIX* 1975,
1976, Ankara, 1980., s. 185-186.

Emre 1971: Kutlu Emre; *Anadolu Kurşun Figürleri Ve Taş Kalıpları*,
İstanbul, 1971.

Erhat 1972: Azra Erhat; *Mitoloji Sözlüğü*, İstanbul 1972.

Erzen 1987: Afif Erzen; "1986 Yılı Enez Kazısı Çalışmaları" *IX. Kazı
Sonuçları Toplantısı II*, Ankara, 1987, s. 279-298.

Frazer 1951: Sir James Frazer; *The Golden Bough: Adonis, Attis,
Osiris, Studies In The History Of Oriental Religion*,
London, 1951.

French 1962: David French; "Excavations at Canhasan" *Anatolian
Studies XIII*, Ankara, 1962, s. 27-41.

Gasparro 1985: Giulia Sfameni Gasparro; *Soteriology And Mystic
Aspects In The Cult Of Cybele And Attis*, London,
1985.

Günaltay 1947: Şemseddin Günaltay; *Suriye ve Filistin Tarihi*,
Ankara, 1947.

Günaltay 1987: Şemseddin Günaltay; *Anadolu*, Ankara, 1987.

Günaltay 1987: Şemseddin Günaltay; *Elam ve Mezopotamya*,
Ankara.1987.

Halikarnas Balıkçısı; *Anadolu Tanrıları*, Ankara, 1990.

Hançar 1945: Franz Hançar; "Bakırçağı Küçük Asyasında Büyük Ana
Kültü" *Belleten*, C. 9, s. 34, Ankara, 1945, s. 263-276.

Haspels1965: C. H. Emile Haspels; "Midas Şehri Kazısı" *Belleten* C.41,
S. 162, Ankara, 1965, s. 1-5.

Hawkins 1981: Hawkins; "Kubaba at Korkamış And Elsewhere"
Anatolian Studies XXXI, Ankara, 1981, s. 56-58.

Herodotos 1973: *Herodot Tarihi* (Çev: Müntekim Ökmen) İstanbul,
1973.

Hooke 1991: S.H. Hooke; *Ortadoğu Mitolojisi*, (Çev: Alaeddin Şene),
Ankara, 1991.

İnan 1949: Afet İnan; "Türkiye Tarihi ve Antropolojisi Üzerine"
Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih Coğrafya Fakültesi
Dergisi, C.7, S.1, Ankara, 1949, s. 203-236.

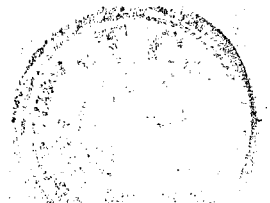
İnan 1956: Afet İnan; *Eski Mısır Tarihi ve Medeniyeti*, İstanbul, 1956.

İplikçioğlu 1990: Bülent İplikçioğlu; *Eskiçağ Tarihinin Anahatları*,
İstanbul, 1990.

Jacobsen 1963: Thorkild Jacobsen; *The Treasures Of Durkness* (Yale
University Press New Haven) London, 1963.

James 1960: E. O. James; *The Ancient Gods (The History and*
Diffusion of Religion In The Ancient Near East and The
Eastern Mediterraneaeon, Newyork, 1960.

- Kansu 1944: Ş. Aziz Kansu; "Anadolu'da Mezolitik Kültür Buluntuları"
Ankara Üniversitesi Dil Tarih ve Coğrafya Fakültesi
Dergisi, C. II, S. 5, Ankara, 1944, s. 673-682.
- Kansu 1974: Ş. Aziz Kansu; "Kula'da Bulunan Çifte Balta Tasvirli Bir
Sunak" *Mansel'e Armağan II*, Ankara 1974, s. 699-701.
- Kansu 1986: Ş. Aziz Kansu; *İnsanlığın Kaynakları ve İlk Medeniyetler*,
Ankara, 1986.
- Kınal 1954: Füzuran Kınal; "Eski Önasya Dinlerinde Monoteist
Temayüller" *Belleten*, S. 70, Ankara, 1954, s. 115-129.
- Kınal 1958: Füzuran Kınal; "Karkamış Şehri Tarihi Hakkında" *Ankara
Üniversitesi Dil ve Tarih Coğrafya Fakültesi Dergisi*, C.16,
S.3-4, Ankara, 1968, s. 68-73.
- Kınal 1962: Füzuran Kınal; *Eski Anadolu Tarihi*, Ankara, 1962.
- Kınal 1983: Füzuran Kınal; *Eski Mezopotamya Tarihi*, Ankara, 1983.
- Kınal 1981: Füzuran Kınal; "Kara Tanrıça Olarak Kybele" *Türk Tarihi
Kongresi Kongreye sunulan Bildiriler*, Ankara, 1981, s. 234-
237.
- Kınay 1943: Cahit Kınay; "Phrygiaka; Phryg Arkeolojisi Üzerine Yeni
Araştırmalar" *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih Coğrafya
Fakültesi Dergisi*, C.II. S.1. Ankara, 1943, s.83-87.
- Koşay 1976: H. Zübeyr Koşay; *Keban Projesi Pulur Kazısı 1968-1976*,
Ankara, 1976.
- Koşay-Akok 1973: H. Zübeyr Koşay -Mahmut Akok; *Alacahöyük Kazısı
1963-1967 Çalışmaları ve Keşiflere Ait İlk Rapor*,
Ankara, 1973.
- Lehman 1977: Johannes Lehman; *The Hittites People Of a Thousand
Gods*, London, 1977.

- Lloyd 1978: Seton Lloyd, *The Archeology Of Meopotomia (From the Old Stone Age To The Persian Conquest)* London, 1978.
- Llyod 1967: Seton Lloyd; *Early Highland Peoples Of Anatolia*, London, 1967.
- Loon 1983: Maurits N. Von Loon; *Anatolia In The Second Milleenium B.C.*, London, 1983.
- Loon 1990 Mounts N. Van Loon; *Iconogrphoy Of Religions Anatolia In The Earlier First Millenium B.C.* London, 1990.
- Macqueen 1959: J. G. Macqueen; "Hattian Mythology And Hittite Monarchy" *Anatolian Studies XXXI*, London, 1959, s. 175-177.
- Macqueen 1975: J. G. Macqueen; *The Hittites and Their Contemporaries in Asra Minor*, London, 1975.
- Malay 1985: Hasan Malay; "Philadelphia'da Meter Phileis Men Tiamau Kombinasyonu ve Tekousa Problemi" *III. Araştırma Sonuçları Toplantısı*, Ankara, 1985., s. 133-136.
- Mallowan 1972: M.E.L.Mallowan; "Carchemish" *Anatolien Studies*, XXII, Ankara, 1972, s. 63-87.
- Mansel 1938: A. Müfid Mansel; *Mısır ve Ege Tarihi Notları*, İstanbul, 1938.
- Mansel 1988: A. Müfid Mansel; *Ege ve Yunan Tarihi*, Ankara, 1988.
- Mellaart 1961: James Mellaart; "Excavations at Hacilar Fourth Preliminary Report" *Anatolien Studies XI*, Ankara, 1961, s. 59-76.
- Mellaart 1962: James Mellaart; "Excavations at Çatalhöyük" *First Preliminary Report* *Anatolien Studies XIII*, Ankara, 1962, s.41-65.

- Mellaart. 1975: James Mellaart; *The Neolithic Of The Near East*, London, 1975
- Mellaart 1978: James Mellaart; *Earliest Civilisations Of The Near East*, Norwich, 1978.
- Mellaart 1988: James Mellaart; (Bilgi Altınok) *Yakındoğunun En Eski Uygarlıkları*, İstanbul, 1988.
- Naumann 1983: Frederika Naumann; *Die Ikonographie Der Kybele In Der Phrygischen Und Der Griechischen Kunst*, Germany, 1983.
- Özer 1939: Y. Z.Özer; *Mısır Tarihi*, Ankara, 1939.
- Özgüç 1944 : Tahsin Özgüç; "Ön Tarihte Anadolu İdollerinin Anlamı" *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih Coğrafya Fakültesi Dergisi*, C.II, S.1, Ankara, 1944, s.65-73.
- Özgüç 1959: Tahsin Özgüç; "Kültepe'de 1953 yılında Yapılan Kazılar" *Belleten*, C.15, S. 59, Ankara, 1959.
- Özgüç 1959a: Tahsin Özgüç; "Yeni Araştırmaların Işığında Eski Anadolu Arkeolojisi" *Anatolia* 1960, Ankara 1960, s. 23-42.
- Özgüç 1968: Nimet Özgüç; "Acemhöyük Kazıları" *Anatolia* XI 1966, Ankara, 1968, s. 1-28.
- Özsait 1983: Mehmet Özsait; "Burdur Çevresinde Prehistorik Araştırmalar", *I. Araştırma Sonuçları Toplantısı*, İstanbul, 1983, s. 7-12.
- Pazarlı 1972 : Osmanlı Pazarlı; *Din Psikolojisi*, Ankara, 1972
- Persson 1942: Axel W. Persson; *The Religion Of Greece In Prehistoric Times (University Of California Press Berkely And Los Angeles) Los Angeles*, 1942.
- Pomeroy 1976: Sarah P. Pomeroy; *Goddesses, Whores, Wives and Slaves*, Newyork, 1976.

Price 1984: S.R.F. Price; *Rituals And Power The Roman Imperial Cult in Asia Minor*, London, 1984.

Ringgreen 1973: Helmer Ringgren; *Religions Of The Ancient Near East*, London, 1973.

Sevin 1982: Veli Sevin; "Lydiyalılar", *Anadolu Uygarlıkları Ansiklopedisi*, Ankara, 1982.

Sevin 1982a: Veli Sevin; "Frygler", *Anadolu Uygarlıkları Ansiklopedisi*, Ankara, 1982.

Sevin-Köroğlu 1985: Veli Sevin, Kemallettin Köroğlu; "İmikuşağı Kazıları, 1984", VII. *Kazı Sonuçları Toplantısı*, Ankara, 1985, s. 163-180.

Sevin 1991: Veli Sevin; *Anadolu Arkeolojisinin ABC'si*, İstanbul, 1991.

Shorter 1937: Alan W. Shorter; *The Egyptian Gods*, London, 1937.

Silistreli 1984: Uğur Silistreli; "Köşk Höyük Figürin ve Heykelcikleri" *Belleten* C. 53, S. 207, s. 361-367.

Silistreli 1984 a: Uğur Silistreli; "Köşk Höyüğü", VI. *Kazı Sonuçları Toplantısı*, İzmir, 1984, s. 31-37.

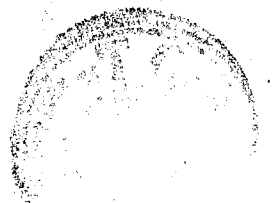
Şenel 1982: Alaeddin Şenel; *Siyasal Düşünceler Tarihi (Tarih Öncesinde, İlkçağda, Ortaçağda ve Yeniçağda Toplum ve Siyasal Düşünüş)* Ankara, 1982.

Şenel 1982a: Alaeddin Şenel; *İlkel Topluluktan Uygar Topluma*, Ankara, 1982.

Tanilli 1991 : Server Tanilli; *Yüzyılların Gerçeği ve Mirası İnsanlık Tarihine Giriş I, İlkçağ Tarihi*, İstanbul, 1991.

Taylour 1978: William Taylour; *The Mycenaeans*, London, 1978.

Temizer 1970: Raci Temizer; "Ankara'da Bulunan Kybele Kabartması", *Anatolia III*, 1959, Ankara 1970, s. 121-124.

- Temizer 1979: Raci Temizer *Ankara Anadolu Medeniyetleri Müzesi*, Ankara, 1979.
- Tezcan 1960: Burhan Tezcan; "New Finds From Horoztepe" *Anatolia V*, 1960, Ankara, 1960, s.13-28.
- Thomson 1988: George Thomson; *Tarih Öncesi Ege I* (Çev: Celal Üster), İstanbul, 1988.
- Tunay 1972: M.İnsan Tunay; "Pişmiş Toprak Kybele Heykelciği", *Belleten*, C.36,S.142, Ankara, 1972, s. 137-140.
- Turani 1983: Adnan Turani; *Dünya ve Sanat Tarihi*, Ankara, 1983.
- Tylour 1873: Edward B. Tylour; *Primitive Culture*, London, 1873.
- Umar 1982: Bilge Umar; *Türkiye Halkının İlkçağ Tarihi*, İzmir, 1982.
- Ussishkin 1967: David Ussishkin; "On The Dating Of Some Groups Of Reliefs From Carchemish And Til Barsib" *Anatolian Studies XVII* Ankara, 1967, s 181-192
- Vermaseren 1977: Maarten J. Vermaseren; *Cybele And Attis the Myth And The Cult*, London, 1977.
- Willems 1966: R.F. Willems; *Ancient Crete (A Social History From Early Times)* Bristol, 1965.
- Yügrüm 1973: Güldem Yügrüm; "Guide To The Excavations At Sardis" *Anatolian Studies*, Ankara, 1973, s. 36-38.
- 7000 Jahre Kunst in Iran, Essen 1962.

GİRİŞ

Düşünen insanlığı çok eski çağlardan beri uğraştıran din kavramı, insanlık tarihinin her devrinde büyük bir ihtiyaç olmuştur. Bu yüzden ki çağlar boyunca düşünürler din olgusu üzerinde durmuşlar, bu olguyu değişik perspektiflerden (din sosyolojisi, din felsefesi, din fenomenolojisi) değerlendirmeye çalışmışlardır¹. İnsanlığın tarihine ilişkin bilgilerimiz, yapılan araştırmalarla birlikte her geçen gün biraz daha artmaktadır. İlkçağlardan itibaren insanların çeşitli dinsel düşünce ve kuruluşları karşılaştırmalı bir yolla incelendikçe, dinin şekli, ismi, düzeni ne olursa olsun genel bir kavram olduğu açıkça meydana çıkmıştır. Günümüz Batı dillerinde, din kelimesinin karşılığı olarak kullanılan "religion" kelimesi, Allaha karşı saygıyla karışık bir bağlılık duygusu ifade etmektedir. Arapçada ise din kelimesinin üç farklı anlamı bulunmaktadır. Bunlardan biri Arami ve İbrani dillerinden alınmadır ki yargı demektir. Asıl Arapçada ise din kelimesi gelenek ve görenek anlamında kullanılmakta idi². Genel hatlarıyla, insanın yaratılışına bağlı olarak tarihin her devrinde ve dünyanın her köşesinde fertlere ve toplumlara hakim olan bir düşünce olarak tanımladığımız din kavramı, dinler nasıl ortaya çıktı? sorusunu da beraberinde getirmektedir³. Bazı görüşlere göre bu sorunun cevabı doğru olarak verilebilirse, dinlerin geleceği daha iyi tahmin edilebilir. Uzak geçmişi inceleyen arkeologların ve tarih öncesini inceleyen tarihçilerin araştırmalarından yararlanarak sorunun cevabı verilebilir⁴.

¹ Dinler Tarihi Ansiklopedisi 1976, 3.

² Adıvar 1987, 13.

³ Pazarlı 1972, 31.

⁴ Dinler Tarihi Ansiklopedisi 1976, 7.

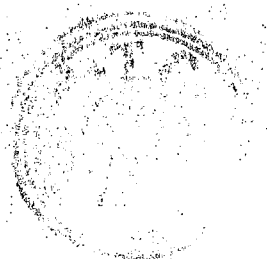
İnsan tabiatın bir parçasıdır, ve bu tabiat içinde yaşamaya mecburdur; bu bakımdan dini ve felsefi telkinler almadan önce kendi kaderine hakim olan kudret ve kuvveti duymaya, anlamaya başlar. İnsanın kendi kaderine hakim olan bir kuvvetin varlığını duyması, dinin ilk tohumlarını teşkil eder⁵. Geniş anlamda insanla insan üstü güç, bu gücün mutlaka tanrı olması gerektiği arasındaki ilişkilerin, duygular, inanç sistemleri ve ibadetler biçiminde sistemleştirdiği karmaşık olgunun kökeninde insanın doğa karşısındaki korkusu yatmaktadır⁶. İnsanoğlu yaratıldığı günden itibaren bir şeye inanma ihtiyacını duymuş, çevresinde gördüğü kendisinden kuvvetli olan herşeye inanmıştır. Gerçekte ilk insanlar akıllarının idrak edemeyeceği gök gürültüsü veya yıldırımdan, yırtıcı hayvanlardan korkarak, mağara duvarlarına, kayaların yüzeylerine, yaşamlarındaki bu gibi olayları anlatan kompozisyonlar çizmişlerdir. Bunun yanısıra kendilerine faydası dokunan ay ve güneş ışığı, ile su ve ateş gibi tabiat kuvvetlerine karşı da saygı ve sevgi duymuşlardır. İnsan, kendi kuvvetinden üstün olan bu varlıklara hürmet ederse onların şerlerinden kurtulacağını veya lütufkâr tabiat kuvvetlerinden daha çok faydalanacağını idrak ederek bu varlıkları kutsallaştırmış ve onlara tapmağa başlamıştır. Bu suretle doğmuş olan din mefhumu sırasıyla fetişizm, animizm ve totemizm merhalelerini aşarak doğa kanunlarına tapma esasına dayanan natüralizm safhasına erişmiştir⁷.

Tanrıyı yalnızca bir soyutlama olarak değil, aynı zamanda tanrı ile insanlar arasında ilişkileri sağlayabilmek girişiminde olan biri diye kabul etmek, tek tanrıcılığın dayandığı noktadır. Prof. Elliot Smith'in öne sürdüğü inanca göre, en eski kişisel tanrı kavramına varma atılımı ise "Büyük Ana"

⁵ Pazarlı 1972, 31.

⁶ Dinler Tarihi Ansiklopedisi 1976, 3

⁷ Kınal 1954, 115

inancı ile olmuştur. Zira "Büyük Ana" doğurgan analığın kişileştirilmesidir⁸. En eski tarih çağlarından tek tanrılı dinlerin varlığı dönemine kadar uzanan bir çok ulus, uygarlık ve kültürlerde değişik adlarla anılıp, sonuçta aynı prototipe indirgenebilen Ana Tanrıça dininin kaynağı Anadolu'dur. Bu su götürmez gerçek gün geçtikçe daha da belirginleşmektedir⁹. Anadolu en uzaktan, geçmişinden günümüze değin uzayıp gelen bir uygarlığın kaynağıdır. Anadolu insanı, Anadolu toprağının biçimlendirdiği, beslediği, geliştirdiği, koruduğu bir uygarlığın yaratıcısıdır. Bu uygarlık, çağlar boyunca komşu ülkelere ışık tutmuş, onlardan ışılanmış, onları beslemiş, böylece varlığını sürdürmüştür.

Anadolu'da Ana Tanrıça Kültü adlı bu çalışmada, Ana Tanrıça inancının gelişimini prehistorik devirlerden başlayarak incelemeye çalışacağız. Ana Tanrıça kültü, sadece tarih alanıyla sınırlı kalmayıp, başta arkeoloji olmak üzere, dinler tarihi, mitoloji ve sanat disiplinlerine doğru uzanan bir konudur. Ancak hemen şunu belirtmeliyiz ki amaç, konunun bütün detaylarını sıralamak değildir. Mümkün olduğu kadar arkeolojik buluntular rehberliğinde, Ana Tanrıça kültürünün doğuşu ve gelişimi incelenmeye çalışılacaktır. Zira eski çağlarda, Anadolu inançlarını bir bütün olarak önümüze seren, yazılı belge yoktur. Özellikle taş, pişmiş toprak, kil ve kemikten yapılmış olan heykelcikler, bu çağda din konusu üzerinde açıklamalar getirmektedir. Her ne kadar mitos niteliğini taşıyan herhangi bir şeyin inanılmaya değer olmadığı düşüncesi hakim ise de, konuya akıcılık, bütünlük kazandırması bakımından, zaman zaman mitolojik unsurlardan yararlanma gereği duyulmuştur.

⁸ Dinler Tarihi Ansiklopedisi 1976, 9.

⁹ Erhat 1972, 233.

1. Ana Tanrıça İnancının Doğuşu

İlk çağlarda tarım üretimi, son buzul döneminin İ.Ö. 10.000-9.000 yıllarında sona ermesiyle başlar¹⁰. Bu devre kadar geçimini avcılıkla sağlayan insanoğlunun ilgisi bitkiler dünyasına kaymıştır. İnsan ekonomisini tümünden değiştiren ilk yenilikde insanın besin kaynağına bağlı kılınmıştır. İnsan ekip biçmeye, bitki yetiştirmeye, seçmesini bilerek yenebilir ot, kök ve ağaçları geliştirmeye başlamıştır¹¹. Bu devirde bitkiler esrarengiz bir şekilde topraktan çıkmaktadırlar. Bu yüzden ki insanoğlu toprağı üretimin öteki sorumlusu olan kadına benzetip, ekinlerin toprak anadan doğduğuna inanmaktaydılar.

Eskitaş devrinde, avcılıktan dolayı erkekler birinci planda iken¹² kadınların topluma besin sağlama çabalarına katılımlarının giderek artması, kadının toplumdaki sosyal konumunu yükseltmiş olmalıdır¹³. Dolayısıyla üretime geçiş ile birlikte kadının yıldızı parlamış görünüyor. İnsanlar bitkileri var eden irade sahibi ve kudretli varlığın "Ana Tanrıça" olduğunu düşünürler; ve daha da ileri giderek, insanları ve hayvanları da onun doğurduğunu yada yarattığını ileri sürerler¹⁴.

İlk tarım topluluklarında üretimde kadınlar söz konusu olduğundan uygarlığımızın en eski geçmişi anaerkil özellikler taşıyor olmalıydı. Kadınların doğurgan olması insan topluluklarının yeniden üreyebilmeleri için zorunluydu. Yine toplumun yeniden üreyebilmesi içinde ekinlerin bereketli olması gerekiyordu. Doğum gibi tarımda güç koşullar altında gerçekleştiğinden tarım üretiminde bereketi artırmak amacıyla türlü

¹⁰ Tylour 1873, 223.

¹¹ Chide 1988, 54.

¹² Şenel 1982, 36.

¹³ Chide 1988, 77.

¹⁴ Şenel 1982, 36.

yöntemlere başvurulurdu¹⁵. Zira eski insanlarca bitkilerin topraktan yetişmesi, fenni bir mesele sayılmazdı. Onlara göre tarım tamamiyle dinsel nitelikte idi. Toprağın verimsizliği, onun kuraklığına, gübre noksanına ve toprağın kazılmasına bağlı değildi. Onlarca bu hal, tanrılara küfür edilmiş veya tanrılara karşı bir günah işlenmesinden ileri geliyordu¹⁶. Tarım üretimini gerçekleştirenler kadınlar olduğu için, tarımda üretimi artırmak amacıyla uygulanan yöntemlerde kadınlarla ilgiliydi. Günümüzde de bunun izlerine rastlamak mümkündür. Toros Dağlarında kadınların ilkbaharda buğday başaklarını göğüslerine dayayarak emzirdiklerini ve bu vesile ile üretimin artacağı düşüncesinin hakim olduğunu görüyoruz¹⁷.

İlk insanlarda tanrılar, insanların şahıslandırılmış istekleri doğrultusunda idi. İnsanların istedikleri ise zaruri ihtiyaçlar olup, açlıktan ölmek için toprağın verimli olması, birde komşu kabileler tarafından alt edilip öldürülmemek, yani kabileye çok çocuk ve savaşçı yetiştirilmesi, kabilenin verimli olması idi¹⁸. Bütün bu sebepler ilk insanda kadın tanrı düşüncesini yaratmıştır. Ne varki ana tanrıçayı bütünlemek açısından bir de erkek eşin bulunması gerekiyordu. Ana tanrıçanın erkek eşi, mitolojide sevgilisi veya oğlu olmak üzere iki şekilde geçer. Çoğunlukla bütün primitiv kültürlerde olduğu gibi Anadolu'da da ana tanrıça bakiredir¹⁹. Bakirelik, bereket, analık çoğu kez karışık bir biçimde ana kültürünün birçok örnekleriyle ilişkili olması dinler tarihinde bulunur. Zira Hristyanlık dininde de, Hz. Meryemin birçok kültürlerin ana tanrıçalarına verdikleri görevleri yüklenir bir ortamı getirildiği söylenebilir²⁰. Hz. Meryem'e bir ana tanrıça gibi

¹⁵ Reşit Ergezer; Ana Tanrıçalar Diyarı Anadolu, İstanbul 1976, 14.

¹⁶ Halikarnas Balıkcısı 1990, 104.

¹⁷ Ergezer 1976, 14.

¹⁸ Halikarnas Balıkcısı 1990, 104.

¹⁹ Tylour 1873, 223.

²⁰ Bu konuda geniş bilgi için bkz. Günay, Tümer, Hristyan ve İslam Dinlerinde Meryem, Ankara Üniv. İlahiyat Fakültesi, Basılmamış Doç. Tezi, Ankara, 1979, s. 41 vd.

davranılmış, eski tanrıçaların bazı özellikleri verilmiştir. En önemlisi İsis'in lakabı "Tanrının Anası" ona hemde bir konsil tarafından verilmiştir.

2. Ana Tanrıça'nın Adları

Ana Tanrıça, devamlı olarak pekçok değişik adla, ama her zaman doğurganlığı ve bereketi simgeleyen kişiliklerle görülür. Kültepe tabletlerinde adına Kubaba olarak rastlanır, Hitit kaynaklarında ise Hatti dininden geçtiği şekliyle Hepat olarak adlandırılır. Buna ilaveten Hitit dininde (dua metinlerinde) Arinna'nın Güneş Tanrıçası ismini taşır, Lydia'nın merkezi Sardis'de ise Kuvava veya Kybebe Frigya'da Kybele olarak geçer. Komana Pontika (Tokat bölgesinde Gümenek) ve Kayseri yöresindeki Komona Kappadokia (Kemer) kentlerinde adı çok eski bir Anadolu adı olan Ma'dır. Mısır'da İsis, Girit de Rhea, Yunanistan'da Artemis, Suriye ve Fenike'de Astarte (Anath) İtalya'da Nesta, Anna, Marianna, Nemi Gölü bölgesinde Venüs, Roma'da Magna Mater onun yerel isimleridir ²¹. Tanrıçanın bölgesel nitelikleri olarak Sipylus (Manisa) dağı; İdaia Giritteki İda ve Truva'daki Kazdağı; Dindymene, ki bu isim Dindymos dağının (Murat Dağı-Kapı Dağı-Günyüzü Dağı) tanrıçası anlamındadır.

²¹ Vermaseren 1977, 24; Erhat 1972, 235.

3. Ana Tanrıça'nın Hayvanları

Bütün doğaya hakim olarak tasavvur edilen ana tanrıça, doğanın bir parçası durumunda bulunan hayvanların da hakimi idi. Gerek Anadolu'da, gerekse Anadolu'nun dışında pek çok tasvirinde ana tanrıça iki yanında birer hayvanla görünür. Bu durum onun hayvanlar dünyası üzerindeki egemenliğini simgeler. Tarım yapan, hayvanları evcilleştiren kadın, hayvanların vahşi dünyası üzerinde de egemen olmuştur²². Doğurganlığın ve bereketin sembolü olan ana tanrıça, çoğunlukla çıplak olarak tasvir edilmiştir²³. Bu tasvirlerde doğurganlığın ve bereketin simgesi göğüs, kalça ve göbek çıkıntıları özellikle gösterilmeye çalışılmıştır. Gerek Anadolu'da gerekse Anadolu'nun dışında ana tanrıça genellikle aslanlarla birlikte tasvir edilmiştir. Anadolunun önemli Neolitik merkezlerinden olan Çatalhöyük ve Hacılar'da bulunmuş olan heykelciklerde tanrıça iki aslan arasında gösterilmiştir. Ellerini aslanların başı üzerine koymuş olması ise bu hayvanlara sahiplendiğini gösterir²⁴. Tanrıçanın doğum yaparken verilen tasvirinde de iki yanında bulunan aslan veya leopardan destek almaktadır²⁵. Bir güç simgesi olan aslanın hakimiyet, kudret sembolü ve koruyucu özelliği olduğu bilinmektedir. Hitit ve Miken şehir kapılarında bulunan aslan kabartmaları bu düşüncemizi kuvvetlendirmektedir. Çatalhöyük ve Hacılar'daki tasvir biçimlerinden iki parsın veya kaplanın koruduğu tahtına oturmuş ana tanrıça heykelcikleri, daha sonraki devirlerdeki benzerleri göz önüne alındığında onun tarihsel gelişim süreci içinde değişmeyen

²² Vermaseren 1977, 23.

²³ Gerek Anadolu'da gerekse Anadolu'nun dışında prehistorik devirlerde çıplak olarak gösterilen ana tanrıça heykelcikleri, Hititlerde ve onu takib eden kavimlerde ise giyinik veya yarı giyinik bir şekilde tasvir edilmiştir.

²⁴ Mellaart 1975, 93-94.

²⁵ Vermaseren 1977, 28.

niteliğinin, yani vahşi hayvanların egemeni (Potnia Theron) gücünün sembolüdür²⁶.

Yakın şark'da Anadolu'da (Alacahöyük) kadınlık kudreti ve bereketi ile kült fikri sığır ve geyik üzerinde tecelli eder²⁷. Ege'de ise ana tanrıçalar çoğunlukla yılanlarla birlikte görünür. Ege'de ana tanrıça inancı başlığı altında da belirteceğimiz üzere, Girit ana tanrıçası Rhea, pek çok resimde elinde yılanlarla birlikte tasvir edilmiştir. Doğu Girit'teki tapınaklarda ise yılanlı tanrıçaya benzer tasvirler büyük bir saygı görmekte idi. Yılanla tanrıçanın birlikte tasvirine bir de Elam'ın Sus muntıkasında yapılan araştırmalar sonucunda ele geçen bir heykelcikte rastlanmıştır. Elam'lının In-Şusınak adını verdikleri tanrıçanın ellerinde yılanlar bulunmaktadır. Girit halkının dini düşüncesine göre yılan yeraltına ait olduğundan dolayı, yeraltına bırakılan ölümlerin ruhları yılanlarla birlikte yaşamakta idi. Zira yılan deri değiştirdiğinden dolayı ölümsüz olarak nitelendirilmiş olmalıdır²⁸.

Hitit'lerde, Lydia'lılarda, Frigyalılarda ise ana tanrıça ile birlikte kuş tasvirleri ile karşılaşırız. Hitit'lerde Kubaba'nın kuşu güvercin, Lydia'lılarda şahine dönüşecektir.

4. Ana Tanrıça'nın Simgeleri

Ana Tanrıça'nın bilinen en önemli simgesi dağlardır. İdeia, Spylene, Dindymene tanrıça ile ilgili üç dağ adıdır²⁹. Anadolu'daki pek çok Kybele

²⁶ Çapar 1974, 205

²⁷ Hançar 1945, 267.

²⁸ James 1960, 99-100; Alexiou 1991, 92.

²⁹ Erhat 1972, 235; Vermaseren 1977, 13.

heykeli dağların kayalık ve dik yamaçlarına yapılmıştır. İ.Ö. 204 tarihinde Kybele'nin taşı Pessinus'dan Roma'ya getirilince tanrıça bir dağ tanrıçası olduğu için tepeye konulmuştur.

Roma'lı tarihçi Titus Livius, Mağna Mater'in Roma'ya getirilişi ile ilgili olayları ayrıntılı bir şekilde anlatırken, tanrıçanın Kybele adını taşıdığını ve Pessinus'daki meteoriumda oturduğunu ve Kara İdol denildiğini nakletmektedir. O halde Roma'lıların Pessinus'dan götürdükleri uluhiyet tanrıça Kybele'nin heykeli olmayıp, sadece demir cevheri ihtiva ettiği için rengi siyah olan bir göktaş idi. Bu siyah taş Kybele'yi sembolize etmektedir³⁰. Doğa üstü güçler için bu tür taşların mesken yerlerine Anadolu'da çok rastlanılmaktadır.

Hititler'de ana tanrıça, zaman zaman Arinna'nın Güneş Tanrıçası olarak geçer. Tarım üretimine geçiş ile birlikte beliren "Toprak Ana" inancının, Güneş Tanrıçası olarak geçmesi bizi şaşırtmamalıdır. Toprağın verimli olması için gereken önde gelen etkenin güneş olduğu hatırlanacak olursa, Hititler'de Güneş Tanrıçası olarak geçmesi, tanrıçanın fonksiyonun farklı olduğu düşüncesini gerektirmez³¹. Friglerde, daha sonradan Roma'lılar'da ana tanrıçanın başında surlu bir taç olduğunu görüyoruz. Bu da onun "Kent Koruyucu" özelliğini ortaya koymaktadır.

Hititler'de ve Geç Hitit şehir devletlerinden olan Kargamış'da, tanrıça birkaç tasvirinde bir elinde nar diğer elinde ise ayna tutmaktadır. Tanrıça'nın aynalı tanrıça olduğunu destekler nitelikte başka bir delil, Halep'de satın alınmış ancak Maraş'dan çıkmış olduğu düşünülen bir mühürdeki Hitit Hieroglif yazılı Kubaba ismi ve bu ismin yanındaki ayna, tanrıçanın kehanet gücünün sembolü olarak düşünülmüştür³². Nar meyvesi

³⁰ Kinal 198 1 235.

³¹ Macqueen 1977, 265.

³² Çapar 1974, 200.

ise, arkaik ve klasik devirlerde olduğu gibi Hititlerde bereket ve zürriyetin sembolü olarak kullanılmıştır. Nitekim Hitit Devletine ait metinlerde nar sözcüğü GİSNU=UR.MA (=GİSNURMU) diye geçmektedir³³.

Çift yüzlü balta sembolü ise Girit'deki ana tanrıçanın sembolüdür. Girit'te bu balta bir ibadet nesnesi idi ve dinsel seremonilerde sembolik bir şekil altında görüldü. Bu balta her ne kadar göksel bir tanrının sembolü ise de Girit'te tanrıçanın sıfatı olarak gösterilmiştir. İlk önce barbar muhariplerin sıfatı olan çift yüzlü balta, evvela kral sonra tanrı sıfatı olmuştur³⁴.

5. Ana Tanrıça'nın Niteliği ve Efsanesi

Bütün isim ve sıfatlarından da anlaşıldığı gibi, tanrıça doğayı, bütün canlılığı ve verimliliğiyle simgeleyen evrensel bir nitelik taşımaktadır. Farklı şekillerde anlatılan efsanelerin köklerinde sadece bir tek efsane vardır. Bu efsanede hem tanrıçada analık kavramının nasıl anlaşıldığı dile gelmekte, hem de tapınının biçimi saptanmaktadır. Tanrıça, Attis adlı bir delikanlıya tutkundur. Onu Pessinus kralının kızıyla evlenmek üzereyken düğün yerinde birden karşısına dikilerek çıldırtır ve kendini hadım etmesini sağlar. Attis kendi kestiği hayalarından çıkan kanla toprağı sular, bitkilerin fışkırmasına yol açar ve bir çam ağacına dönüşür³⁵.

³³ Çapar 1974, 201.

³⁴ Kansu 1974, 699; (Labrys, hem bir Anadolu hem de minos dilinde "çifte balta" anlamına gelir. Anadoluda'da dişi tanrı çifte baltayla tamamen ilişkisiz sayılmaz; Kybele adı yalnızca "mağaralar" anlamındaki Kybeba ile değil, fakat aynı zamanda çifte balta demek olan Kybelis kelimesiyle de aynı kökten gelmektedir (Alexiou 1991, 110-111).

³⁵ Bu konuda geniş bilgi için bkz. Azra Erhat; Mitooloji Sözlüğü "Agdistis ve Kybele maddeleri" s. 16-17, 233-238.

Ana Tanrıça'nın simgesi haline gelen bahar bayramında, ölme-dirilme motifi her yıl düzenli olarak kutlanırdı. Rituel esnasında, heyecan öylesine doruk noktaya varırdı ki, tanrıçanın en ateşli inananları kendilerini tanrıça ve Attisin şerefine hadım ederlerdi. Attis erkekliğini keserek kendini nasıl tanrıçaya kurban ettiyse, Kybele'nin baş rahibi de (Archigallus) kanlı bir törenle kendi eliyle kendi kendini hadım etmek zorundaydı. Attis efsanesinde simgelendiği gibi akan kan ve yitirilen erkeklik gücü daha evrensel bir nitelik kazanarak bereket ve canlılığın daha geniş bir alana yani bütün doğaya geçmesini sağlamaktadır³⁶.

³⁶ Erhat 1972, 235, Persson 1942, 105.

I. ANADOLU'NUN DIŞINDA ANA TANRIĐA KÜLTÜ

Yazı öncesi, prehistorik toplumlarda tek tanrı inancının mevcudiyeti, arkeolojik buluntular sonucu saptanabilmektedir. Tarih öncesi insanlarında yaygın olan bu inanç (ana tanrıça inancı), çeşitli şekillerde tasvir edilmiş olan kadın heykelcikleri ile açıklanabilir³⁷. Bu heykelciklerin³⁸ ortak özellikleri geniş bir karına, şişman kalçalara ve büyük göğüslere sahip olmalarıdır³⁹.

Rusya'da⁴⁰, Fransa'da⁴¹, Hindistan'da⁴², Mısır'da^{42a}, Suriye'de^{42b}, İran'da^{42c} ve bütün Akdeniz çevresiyle Güneydoğu Avrupadaki ülkeler İngilteredeki⁴³ Neolitik toplumlar balçığa biçim vererek ya da taşı veya

³⁷ Mellaart 1961, 59-76. Mellaart 1962, 41-65, Mellaart 1988, 85 vd.

³⁸ Ana tanrıça heykelcikleri genelde kemik, kil ve mermerden yapılmışlardır. Ayrıca metalden, taştan yapılanları da vardır.

³⁹ Kansu 1986, 191.

⁴⁰ Rusyada bir çok Orinyasiyen istasyonlarında, taştan ve fildişinden heykelcikler elde edilmiştir. Kostenki (Aşağı Don)'da iki, Gagorion (Don)'da yedi, Sibirya'da, Malta'da on bir kadın heykelciğı bulunmuştur. Bütün bu kadın statüetlerinde bir aile benzerliğı bulunduğuna bakılırsa, bereket ibadeti fikrini kabul gerekir (Kansu 1986, 192).

⁴¹ Fransa'da Lausse mağarasında (Dordogne) Paleolitik devre ait kadın resimleri, bir çiftleşme ve bir doğum sahnesini tasvir eden kalker üç kapak taşı bulunmuştur. Bütün bu tasvirlerin müşterek karakterleri bulunmaktadır. Orinyasiyen sanatçılar, şüphesiz etraflarında gördükleri kadınların heykelciklerini yapmışlardır. Bunların hepsinde göğüsler büyükçe ve yuvarlıktırlar. Kollar ve bacaklar incedirler. Kalçalar ise büyük ve şişmandır (Kansu 1986, 191).

⁴² Hindistan'da Ana tanrıçaya yakılan ağıtta tanrıça yahut tanrıça görünümünde olan bu ilahın bir ve en ulu ilah olduğu anlaşıyor:

"Ey ana. Dünyaların anası ve sebebi

Sen ey. İlk varlığı her şeylerin

Sayırsız yaratıkların anası

Var edicisi bir yığın tanrının

Hatta, yaratıcı Brahma, koruyucu Vişnu ve yok edici

Siva'nın" (Demirci 1985, 21, 22).

^{42a} Inan 1956, 216 vd.

^{42b} Mellaart 1988, 51 vd.

^{42c} 7000 Jahre Kunst in İran; kat. 8.

⁴³ Büyük Britanya'daki doğu kültürleri hakkındaki Eve Harris'in kitaplarında Kybele ve Attis ile ilgili herhangi bir tapınağa rastlanmamaktadır. Ancak Attis heykellerine sık sık rastlanmaktadır. Corbridge'de bulunan bir altanın her iki tarafı Attis'in başı ile dekore edilmiştir. Arkasında ise Kybele'nin tasviri bulunmaktadır. Kybele ile ilgili en önemli döküman Caruoran (Magnis) de 1816'da bulunan Kybele'ye ait şilirdir. Şiirde tanrıça kanun icadcısı olarak nitelendirilmektedir. Şiirin ilk mısrası mermer bir tablo üzerine kazılmıştır. Bu mısradan tanrıçanın tanrılar anası olduğundan bahsedilmektedir. M.Ö. 2063-204 tarihli madeni para ve madalyonları üzerinde Kybele bir aslanı kovalar şekilde tasvir edilmiştir (Vermaseren 1977, 138).

kemiği yontarak kadın heykelcikleri yapmışlardır. Bu gibi heykelcikler genellikle "Ana Tanrıça"nın suretleri olarak yorumlanmıştır. Bu heykelciklerin Mezopotamya da, Suriye'de ve Yunanistan'daki bazı örnekleri daha sonra yazılı tarih dönemleri toplumları tarafından yapılmış olan tanrıça heykellerinin prototipleri olarak görürler⁴⁴.

1. Ege'de Ana Tanrıça Kültü

Ege havzası, Yunanistan, Makedonya ve Trakya'nın doğu ve güney sahilleri ve Anadolu'nun batı ve güneybatı sahillerini ayrıca bu sahiller arasında bulunan Ege Denizi ve adalarını ihtiva etmektedir. Bu bölgede yapılan araştırmalar sonucunda, Ege havzasında Neolitik devre kadar dayanan bir çok kültürlerin bariz özellikleri açığa çıkartılmıştır. Ele geçen buluntular sayesinde Yunan kültürünün çok daha eski devirlere intikal ettiğini öğreniyoruz⁴⁵.

Yunan öncesi uygarlıkların en önemlisi olarak niteleyebileceğimiz uygarlık, Girit uygarlığıdır. Bu uygarlığa krallarının geleneksel adından dolayı, Minos Uygarlığı'da denmektedir. Yapılan araştırmalar sonucunda bugüne dek Girit'te, Neolitik çağ öncesinde insan yaşadığına dair hiç bir iz bulunamamıştır. Ancak gelişmiş bir Neolitik kültürün bulunduğu anlaşılmıştır. Girit'teki Neolitik kültürün karakteristik vasıfları diğer yerlerde de olduğu gibi, tarıma başlanması, evlerin yapılması, çanak çömlek yapılması ve din alanındaki reformdur.

⁴⁴ Bu tanrıçanın erkek eşyise, Anadolu'da Balkanlarda ve İngiltere'de yalnızca balçıktan yapılmış yada taştan yontulmuş "phallas" larla temsil edilmiştir (Childe 1990, 49).

⁴⁵ Mansel 1938, 69-83; Mansel 1988, 1-5, 12.

İlkel kùltlerin önemli bir ortak ögesi olan "bitki dönümü" şüphesiz, Minos dininde esasını oluşturuyordu. Teknik, çağımız insanını doğaya yabancılaştırmıştır ve mevsimlerin sürekli dairesel dönümü, kentli birini pek az etkilemektedir. Hemen hiç kimse tohum ekme ve hasat zamanına dikkat etmez veya bunu önemsemez. İlk çağ insanı için bu durum tamamen farklıdır. Mevsimlerin birbirini takip etmesi ve bitkilerin esrarengiz şekilde yeşermesi ve solması, insanı derinden etkilemiştir, kendi var oluşunu da doğaya bağılı olarak düşünmüştür. Her yıl doğanın ölümünü, "acaba ağaçlar tekrar meyve verecek mi? Ekilen tohumlar gelecek baharda yine yeşerecek mi?" diye korkuyla sorarak, büyük bir endişe ile yakından izliyordu. Ümitsizce beklediği mevsim dönümü, onu büyük bir sevince gark ediyordu. Sadeleştirerek diyebiliriz ki "duygulardaki bu değişim bitki aleminin, her yıl ölen ve yeniden dirilen tanrısal bir çocuk veya genç bir tanrı olarak şahıslandırmasına yol açtı. Doğanın yaratıcı gücünde diğer yandan yalnızca bir kurotrophos⁴⁶ değil, fakat aynı zamanda genç tanrının eşi olarak görülen bir "Ulu Ana" hüviyetine büründü⁴⁷.

Girit'te de, Anadolu'da olduğu gibi, uzun bir barış sükun çağının ortaya attığı matriyarkal görüşlerin etkisi altında⁴⁸, tanrıçalar önemli bir yer almakta idiler. Neolitik dönemden başlayarak tüm Anadolu ve Ege bölgesinde olduğu gibi Girit'te de en çok üreme uzuvları belitilmiş olan ilkel kadın heykelcikleri, her şeye hayat veren toprak ana inancının var olduğunu

⁴⁶ Kollarında çocuk taşıyan anne tasvirlerine kurotrophos denilmektedir.

⁴⁷ Alexiou 1991, 86.

⁴⁸ Anadolu ile Ege dünyası arasında münasebet mevcut olduğu herkes tarafından kabul edilmektedir. Bu keyfiyet Miken mezarlarında çıkan vazoların Orta Anadolu yapısı olması ile teyid edilmektedir. Miken devrinin daha sonraki çağlarında Anadolu ile Ege arasındaki münasebetler daha canlı bir şekil olmaktadır. Anadolu dini ile Giritin din telakkileri arasında bir bağ mevcut olduğu da meydana konmuştur (Ar 1943, 122).

gösterir⁴⁹. Bu dini inançlarının gelişmesine, bolluk bereket sağladığına inanıldığı için merasimle kutlanan düğün törenleri yardımcı oldu. Kutsal Düğün, yani tanrıçanın tanrıya kavuşması (tanrı, diğer mitoslarda da olduğu gibi, düğünden hemen sonra ölüyordu.), toprağın bereketini simgeliyordu. Tanrıçanın çıplak tasvir edilmesi de ilkel düşünce tarzı için müstehcen değildir, aksine insanların üremesi hayvan ve bitkilerin çoğalmasıyla yakın ilişkisi olduğundan derin bir dini anlam taşır⁵⁰.

Girit toplumunda, dağların ve hayvanların hakimi olan Rhea'ya⁵¹ saygı ve hürmet toplumsal bir görev sayılmakta idi⁵². Girit panteonunda Rhea'dan ayrı olarak Gaia, (Ge) isimli bir tanrıça daha bulunmaktadır.⁵³ Homeros'ta hiç adı geçmeyen Gaia, Hesiodos'un Theogoniasında⁵⁴, dünyayı, yeri, evrensel bir öge olarak toprağı simgeler. Gaia bir tanrıdan çok kozmik bir varlıktır ve bütün öğelerin kaynağında bulunan ana ilkedir. Hesiodos'a göre Gaia; bütün ölümsüzlerin sürekli, sağlam tabanıdır ve evreni bir düzen yönetimine göre ve düzensiz boşluktan çıktıktan sonra, önce tek başına, sonra dişi erkek birleşme yoluyla evrenin kendisini ve tanrılarını yaratır. Gaia, "Parthenogenesis" (kendi kendine doğurma) prensibine göre göğü, dağları ve denizi yaratır⁵⁵. Mitolojiye göre Neolitik devirde Girit ana tanrıçası olarak gördüğümüz Rhea, Gaia'nın çocuğudur. M.Ö. 3500 yıllarına ait mühürler, yüzük taşları, tapınaklardaki kutsal direkler üzerindeki oymalarda, bu tanrıçanın aslanlar üzerindeki egemenliğini ve

⁴⁹ Mansel 1988, 51. Girit'te bulduğumuz bu Neolitik kültürün Anadolu ile bazı benzerlikler arzettiği bilinmektedir. A. Evans, bu benzerliklere işaret etmiş ve Girit idollerini Könya civarında bulunmuş idollerle mukayese etmiştir (Mansel 1938, 92).

⁵⁰ Alexiou 1991, 86, 104.

⁵¹ James 1960, 98.

⁵² Willets 1966, 122.

⁵³ Pomeroy 1976, 75.

⁵⁴ Hesiodos'un tanrıların doğuşunu, tanrı soylarının ve kuşaklarının birbirlerini izleyip gelişmelerini dile getiren yapıtı, Yunan kaynaklı inanç ve efsaneleriyle kaynamış ve tutarlı bir bütün haline gelmiştir. (Erhat 1972, 363)

⁵⁵ Erhat 1972, 145.

göklerden inerken kendini insanlara gösterdiğini (Epifani) görüyoruz⁵⁶. Girit dininde, ana tanrıçanın tasvir şekilleri, o kadar farklıdır ki bunların farklı tanrıçaları mı, yoksa aynı tanrıçanın değişik görünümelerini mi yansıttığı konusu şüphelidir. Bu tasvirlerde, tanrıça bir dağ zirvesinde aslanlar arasında "Dağ Anası" ve "Hayvanlar Hakimesi" şeklinde⁵⁷ ayrıca kutsal ağaç tanrıçası, yılanlı tanrıça, güvercin tanrıçası veya haşhaş çiçeği tanrıçası olarak gösterilir. Bunun yanısıra kalkan ve kılıçla birlikte, harp tanrıçası olarak da gösterilir⁵⁸. Girit'deki ana tanrıçanın başlıca özelliği, bitki, hayvan ve aile (ev halkı) tanrıçası olması idi. Zira bu inanç, çiftçi ve hayvan yetiştiricilerinden oluşan ve sürekli bereketlilik arayan bir toplumun inanabileceği bir din idi⁵⁹.

Girit dininde, anıtsal boyutlarda heykeltraşlık anlayışı, hemen hemen yok gibidir. Her ne kadar, Knossos Sarayının doğu kanadındaki kutsal mekanda büyük bir tahta heykele ait bazı deliller ile Petsopha da bulunan ve muhtemelen kült heykelleri olan büyük idol parçalarına rastlıyorsak da, Mısır da var olan büyük boyuttaki tanrı tasvirleri Girit'te olağan değildir. Aşağıda açıklayacağımız yılanlı tanrıçalar, küçük gibi boyuttaki figürlere de kült idoli gibi tapınılmış olabilir⁶⁰. M.Ö. 2. binde Knossos'da kutsal merkezde fayanstan yapılmış bir ana tanrıça heykelciği bulunmuştur. Yılanlı tanrıça olarak isimlendirdiğimiz tanrıça, göğüsleri açıkta olmak üzere uzun bir elbise giymiştir. Tanrıçanın bütün vücudu yılanlar tarafından sarılmıştır. Yılanlı

⁵⁶ James 1960, 98.

⁵⁷ Alexiou 1991, 87-88.

⁵⁸ Hayvanlar ile birlikte tasvir edilen tanrıça, Girit pantheonun da mühim bir mevki işgal etmektedir. Bu tanrıça dağların zirvesinde durmakta ve emrinde aslanlar bulundurmaktadır. Bu tanrıçanın Küçük Asya'dillerinde en büyük rolü tabiat tanrıçasının aynı olduğu açıktır. Girit'de başka Yunanistan'da bulunmuş olan yitük taşlarının üzerinde de aynı tanrıça ile karşılaşırız (Mansel 1938, 191).

⁵⁹ Taylour 1964, 61.

⁶⁰ Alexiou 1991, 90.

tanrıçaya benzer tasvirler Doğu Girit'teki tapınaklarda büyük bir saygı görmekte idi⁶¹.

Girit halkının dini düşüncesine göre, yılanlar evi koruyan iyi ruh ile bir tutulmuştur, bu halk kültürlerinde de ortak olan ve bugün Balkanlarda hala rastlanan bir inançtır. Tarihçi Nilsson'a göre Minos dininde yılan, onun şahıslandırılmış tasviri olan yılanlı tanrıça ile özdeşir⁶². Knossos'daki, özel evlerin bir odası ise yılanlı, oda olarak bilinmektedir. Bu odada bulunan, şekli ve kulplarıyla Minos su borularına benzeyen pişmiş topraktan boru şeklinde kaplar hayli gizemlidir. Bu kaplara bazen yılan kabartmaları sarıdır, bu nedenle Evans, bunları kutsal yılanların yuvası olarak yorumlamıştır. Bir kaç kabin kenarında yer alan minyatür kaseler de, Evans'a göre yılanlara süt sunmaya yarıyordu. Boru şeklindeki kaplara, sıvı sunuları içinden akıtmaya yaraymış olabileceği akla daha yatkındır⁶³.

Girit dininde büyük ana tanrıçanın, başka bir adıyla toprak ananın karakteristik amblemleri, başta boğa olmak üzere, (zira boğa, Miken kutsal alanlarında boynuzlarla çevrili sunaklarda toprak anayı dölemek için kutsal bir şekilde gücünü toprak anaya boşaltırdı) kuşlar ve yılanlar, bazende tanrıçanın aslanlar üzerindeki egemenliğini göstermek bakımından aslanlarla tasvir edilmiştir⁶⁴. Ana tanrıçayı zaman zaman kutsal bir ağaç yanında görüyoruz. Mykenai'de bulunmuş olan bir altın yüzük tasvirinde, tapınılan tanrıça kutsal bir ağaç altında oturmaktadır. Mokhladaki bir yüzük betiminde de bir ağaç ile bir tanrıça birlikte bir gemi içinde gösterilmişlerdir. Başka bir tasvirde bir kadın belki bir tanrıça ile iki küçük kız, çitle çevrilmiş

⁶¹ James 1960, 99-100

⁶² Alexiou 1991, 92. Yunan dininin, Mykene uygarlığı zamanından Hristiyanlık çağına kadar durmadan kanıtlanan başlıca özelliklerinden biri, yılanla tapınmadır.

⁶³ James 1960, 99-100.

⁶⁴ Willets 1966, 122-123.

kutsal bir ağacın önünde görülmüktedir⁶⁵. Yunanistan'da sık sık tanrıçanın kutsal sembolü olarak gördüğümüz çift yüzlü balta sembolü⁶⁶, Girit dininde de zaman zaman ana tanrıça ile birlikte tasvir edilmiştir. Bir teoriye göre, çifte baltanın bir kült eşyası olmasının nedeni, boğaların bu aletle kurban edilmiş olmalarıdır. Yunan klasik çağında da Tesedos'ta Dionysos onuruna danalar kurban ediliyor ve bir çifte balta ile parçalanıyordu⁶⁷.

Tanrılara en eski çağlarda olduğu gibi, M.Ö. 2. bin yılında da yüksek dağların tepelerinde, yada bu dağların yamaçlarındaki mağaralarda veya kutsal alanlarda tapılmakta idi. Sümer ve Mısır'daki gibi tanrının evleri ve her şeye kadir rahiplik müessesesinin merkezleri olan tapınaklar, Girit'te var olmamıştır. Burada kült, doğadaki kutsal alanlarda, mağaralarda, dağ doruklarında ve görünüş olarak yapının diğer kısımlarından pek ayrırt edilmeyen küçük ev ve saray şapellerinde kutsanırdı. Kült törenleri dağ doruklarında da yapılmıyordu. Bu kutsal alanlar, yalnızca luktas, Petsopha ve Tyliossos yakınlarındaki Korphe gibi sarp tepelerin çıkılabilir zirvelerinde bulunmuştur⁶⁸.

Anadolu sahillerinden Yunanistan'a doğru uzanan Kiklad adalarında⁶⁹ yapılan araştırmalar sonucunda kadın idolleri ortaya çıkmıştır. Çoğunlukla mezarlarda rastlanılan bu küçük yontuların en belirleyici örneği, kollarını memelerinin altında kavuşturmuş çıplak kadın heykelleridir⁷⁰. Bu

⁶⁵ Alexiou 1991, 107.

⁶⁶ İbadette mukaddes eşya olarak kullanılan çifte baltalar mühim bir yer almaktadır. Normal çifte balta tasvirlerinden başka vazolar ve mühürler üzerinde de çifte balta tasvirlerine rastlamak mümkündür. Niros mabedinde dört büyük, Psyhro ve Arkallohori mağaralarında ve Knossos'ta ise birer adet bakırdan yapılmış çifte balta bulunmuştur. Çifte baltalara Anadolu'da pek geniş sahada, Karya, Lidya, Frigya'da ve bundan başka Suriye ve Filistin'de rastlamak mümkündür (Mansel 1938, 190-191).

⁶⁷ Alexiou 1991, 111, Umar 1982, 72.

⁶⁸ Alexiou 1991, 95.

⁶⁹ İngiliz ve Yunan arkeologları tarafından yapılan araştırmalar bu bölgenin en eski kültürleri hakkında bize bir fikir vermektedirler.

⁷⁰ Thomson 1988, 293.

tipin aynı örnekleri Girit'e getirilmişti, nitekim Erken Minos dönemi mezarlarında ortaya çıkarılmıştır. Sık sık karşılaştığımız bu idol türünün yanı sıra Adalar kültüründe, tahta yassılığında mermer idoller mühim bir mevki işgal etmektedirler. Yükseklikleri bir metreyi aşan idollerle birlikte tabii bir surette işlenmiş olan lir veya flüt çalan kadın heykelcikleri de ele geçmiştir⁷¹. Bütün bunlar, Kiklad adalarında da ana tanrıça inancının mevcudiyetini göstermektedir.

M.Ö. 1400-1200 yılları arasında Girit medeniyetinin sona ermesiyle, Girit medeniyetine Akalar'ın⁷², mirasçı olduğunu görüyoruz. Bu kavmin prehistorik devir din görüşlerine dair fazla bir bilgiye sahip değiliz⁷³. Ancak M.Ö. 1600 yılından itibaren Yunanistan kültür hayatının her alanında olduğu gibi din alanında da Girit'in kuvvetli etkisi altında bulunmaktadır. Mikenai kuyu mezarlarında⁷⁴ bulunmuş olan bir altın iğne üzerindeki Girit ana tanrıçasının tasviri, ana tanrıça inancının Akalar devrinde de devam ettiğini göstermektedir⁷⁵.

Ege göçleri ile birlikte, Balkan yarımadasında Trakya ve İllirya kavimleri arasındaki kaynaşma Yunanistan'ın kuzeyine sürülmüş olan Dor'ların güneye inip Yunan ülkesinin büyük bir bölümünü, Ege Adalarında bazılarını istila etmelerine sebep olmuştur. Yüz yıllarca sürdüğü anlaşılan bu göçler ve

⁷¹ Mansel 1988, 21, 22.

⁷² Homeros destanlarında Akhaios'lar olarak geçen Aka'lar Avrupalı tarihçiler tarafından genellikle Orta Avrupada tunç kültür çevrelerinden güneye inen İndogermen'ler olarak kabul olunmaktadırlar. Mansel'e göre ise Aka'ları anı İndogermen'ler olmayıp Anadolu ve Avrupa kavimlerinin karışık kaynaşmasıyla meydana gelen bir ırktır (Mansel 1988, 59).

⁷³ Schliemann, Myken'de yaptığı kazılarda bu yörede yapılan ilk kazıda çok sayıda küçük kadın yontusu bulmuştur. Bu yontular çok kaba bir şekilde işlenmişti. Bu yontularla bereketin artırılmasının amaçlandığı görüşü de ağırlık kazanmıştır (Thomson 1988, 289).

⁷⁴ M.Ö. 16. yüzyıla ait olup eski şato sınırının dışında kaldıkları anlaşılan altı tane kuyu mezarı Mikenai'nin görkem ve ihtişamı hakkında bilgi vermektedir. Büyük bir ihtimalle Mikenai krallarına ait olan 27,5 m. çapında bir taş halka ile çevrilmiş olan bu mezarları kuyu şeklinde derin kazılmış, yanları örtülü, üzerleri tahta kalaslar ve yassı tahtalarla örtülü dikdörtgen şeklinde çukurlardan ibaret olup içerlerinde yakılmamış olan cesetlerde başka pek çok ve çeşitli eserler bulunmakta idi (Mansel 1988, 66).

⁷⁵ Mansel 1988, 79.

kargaşalıklar döneminden sonra kabaran dalgalar yavaş yavaş yatışınca Yunanistan'da Aka uygarlığının yıkıntıları üzerinde kurulu, Aka uygarlığının devamı olan uygarlıklarla karşılaşırız. Yunan tarihinin orta çağı ve onu izleyen devirlerde ana tanrıça inancına bakacak olursak, tanrıların yurdu Yunanistan'ın en yüksek dağı olan Olympos'ta⁷⁶ tanrılar ailesinin başında, destanlarda, 'tanrıların ve insanların babası' olarak gösterilen gök tanrısı Zeus bulunmaktadır⁷⁷. Yunan panteonunda ana tanrıçanın karakteristiklerinin farklı tanrıçalar arasında bölündüğünü görüyoruz. Bu tanrıçaların başlıcaları ve fonksiyonları şunlardır:

1. Demeter: Büyük tabiat tanrıçasının başka bir şekli olan Demeter, Yunanlı'lar tarafından toprak, tarım ve tarım sayesinde düzene giren aile hayatı, fakat ölümler toprağa bırakıldığından, kızı Persefone gibi bir ölüm tanrıçası sayılmıştır⁷⁸. Louvre Müzesi'nde bulunan Demeter'in bir terrakotta kabartmasında iki elinde başak tutan, kollarından yukarı yılanlar süzülen Demeter, yerden göğe yükselmektedir. Demeter tapınımının yeni bir doğrultuda geliştiği tek merkez, bu tapınımın panhellenik bir gizemci dine dönüştüğü Eleusis'di; ama Demeter orada bile tarımsal niteliğini bütünüyle yitirmemiştir. Yunan tanrıçaları içerisinde bakire olan tek ana tanrıça da Demeter idi⁷⁹.

2. Athena: Bir kalkan dolayısıyla şehirlerin ve onların içinde yer alan sanayinin koruyucusu olarak ün kazanmıştır. Athena aynı zamanda evlerin,

⁷⁶ Olympos oniki tanrının oturdukları yüksek dağın ismidir. Tanrılar burada oturur, burada toplanır, burada karar verir, burada şölen yaparlardı. Olympos Dağı'nda (Bugün Makedonya ile Teselya arasında bilinen 29.5 m. yüksekliğindeki Olympos Dağı yalnız Yunanistan'da değildir. Anadolu'daki Uludağ'a ve Çanakkale'deki İda Dağında Olympos denirdi. Bütün tanrıların sarayı vardı. Olympos'ta tanrıların hizmetinde birçok bakireler vardı (Aksit 1979, 9).

⁷⁷ Mansel 1988, 137-138.

⁷⁸ Mansel 1988, 137.

⁷⁹ Thomson 1988, 312-313-, Demeter ismi Pylos kitabelerinin birinde zuhur eder (Taylour 1964, 61).

ev işlerinin ve en çok dokumacılığın tanrıçasıdır⁸⁰. Yunanistan'ın dört bir yanında (Atina'da, Argos'da, Sparta'da Troya'da, Pergamos'da, Smyrna'da, Rodos'da) ve daha bir çok yerde tanrıça Athena adına kurulmuş olan akropolislere rastlanır⁸¹.

3. Artemis: Apollo'nun kızkardeşi olarak Anadolu'da hayvanları buyruğu altında bulunduran ve prehistorik çağlardan beri ibadet gören Artemis, Yunanlılarda ay, dolayısıyla kadın ve doğum tanrıçası, fakat kardeşi Apollon gibi bazen yeryüzüne ok attığından ölüm tanrıçası da olmuştur⁸². Artemis'in genel niteliklerini bütün doğanın egemeni olarak özetleyebiliriz. İlkbahar geldiğinde çiçeklerin açmasını, toprağın verimli kılınmasını denetlerdi. Hayvanların yaşayışını yönetir, yabani hayvanları evcilleştirir, evcil hayvanları korurdu. Hastalıkların iyileştiricisi ve sağlık tanrıçasıydı⁸³.

4. Afrodit: Aşk ve güzellik tanrıçasıdır. Yunan mitolojisinin önemli bir şahsiyetidir. İlyada'ya göre Zeus ile Dione'nin kızıdır. Ama daha sonra yazılmış şiirlerde deniz köpüğünden doğduğu anlatılmıştır. Aphros Yunancada köpük anlamına gelir. Bu doğum, Kythere yakınlarında olmuş sonradan Kıbrıs'a sürüklenmiştir⁸⁴.

5. Hera: Baş tanrı Zeu'sun karısı olan inek gözlü Hera, tipik bir Yunan tanrıçasıdır. Aankeril niteliğinden sıyrılan ilk tanrıça Hera'dır. Agamemnon'un Argos Ovasındaki sarayının bulunduğu Mykene kentinde, Troya'yı kuşatan Akha'lar topluluğunun tanrıçası olmuş ve böylece erken bir tarihte Olympos'un atası, dünyanın göksel egemeni Zeus'un karısı olarak

⁸⁰ Mansel 1988, 136, 137. Yunanistanda zengin miraslı Atina şehrinin edebiyat, sanat ve Homer'in çalışmalarında önemli bir yeri olduğu için tanrıça Athena'nın ismi bu şehre verilmiştir (Pomeroy 1976, 98).

⁸¹ Athena İlyada'da Troya'nın koruyucu tanrıçasıdır .Thomson 1988, 316; Akşit 1979, 15.

⁸² Mansel 1988, 137.

⁸³ Thomson 1988, 329.

⁸⁴ Demirci 1985, 117.

ululanmıştır. Tanrıça Hera, aile bağının, doğumların tanrıçasıdır. Daha çok Yunanistanda kültü yayılmış olan Hera, Roma'ya da IUNO olarak geçmiştir⁸⁵

Yukarıda da gördüğümüz üzere Kybele'nin fonksiyonları farklı tanrıçalar arasında paylaştırılmış olup, Pers savaşlarına kadar Kybele ile özdeşleştirilmiş değildir. Klasik çağlarda Yunanistan'ın ve Anadolu'nun dört bir yanına dağılan Frigya köleleri ve dilenci rahipleri hor görüldüğü oranda gizemli bir din ve kültürün temsilcileri olmakla saygı ve gıpta ile karşılanırlar. Kybele kültürünün Romaya naklinden önce Atina ana tanrıçayı çağırmış ancak, kültürü sınırları içine almakla geçirdiği bunalıma çare bulunacağına inanmıştır. Pelepones savaşı denilen iki büyük Yunan şehrinin, Atina ile Sparta'nın amansız ve sonsuz savaşında Atinalılar Frigya'nın Ana Tanrıçasını getirterek şehirlerinde ona bir tapınak kurmuşlar, onu Demeter'le birleştirerek bir devlet tanrıçası olarak benimsemişlerdir⁸⁶.

2.Mezopotamya'da Ana Tanrıça Kültü

Mezopotamya, Dicle ve Fırat nehirleri arasında kalan bölgedir. Aslında Mezopotamya diye adlandırılan toprakların alanı çok daha geniş ve yaygındır. Bu topraklar, Basra Körfezinden, Toros Dağlarına; İran yaylasından Suriye'ye kadar yayılır. Bütünüyle bu alanlar, iki nehir arasındaki ülkede yaşayan toplumların uygarlıkların yaşandığı yerlerdir. Avrupalı araştırmacılar, bu bölgenin güneyine "Babilonya" kuzeyinde "Asur" adını vermişlerdir. Mezopotamya, Prehistorya dönemlerinden günümüze dek bir

⁸⁵ Thomson 1988, 338-339; Akşit 1979, 14; Mansel 1988, 135.

⁸⁶ Erhat 1972, 203.

yandan çeşitli yönlerden gelen önemli yolların kavşağı, öte yandan da gerekli hammadelerin depolandığı bir ticaret merkezi olmasından dolayı büyük önem arzeder.

Mezopotamya, Orta Asyadan cihana yayılan Neolitik medeniyetin Ön Asyada ilk inkişaf merhalesidir⁸⁷. Bu bölgede, Neolitik devir kültürünü bize en iyi gösteren yerleşme, Musul'un 75 km. güneyinde, yüzölçümü 200x150 m². olan Hassuna tepesidir. Tell-Afar'ın 1,7 km. güneybatısında bulunan ve küçük bir höyük olan Yarım Tepeyi'de içerisine alan⁸⁸, Hassuna Neolitik kültürü, Anadolu'da Mersin ve Sakçagözü, Kuzey Suriye'de (Ugarit ve Amuk b tel el Cüdeyde ve Filistin'de (Megiddo, Jericho) daki Neolitik yerleşmelerle benzerlik gösterir⁸⁹. Hassuna Neolitik kültürü ise, duvar resimlerinde, ev döşemelerinde, çömlekçilikte oldukça ilerlemiş bir şekilde karşımıza çıkmaktadır. Hassuna'da üretici toprağı temsil eden, kilden yapılmış küçük kadın heykelcikleri, bu bölgede ana tanrıça inancının Neolitik devirde varlığını ispatlamaktadır. Bu heykelcilerin farklı şekillerde tasvir edilmiş olması Anadolu ve komşu kültürlerle bağlarının olduğunu göstermektedir. Hassuna'da bulunan ana tanrıça heykelciklerinin büyük bir kısmının giyinik şekilde gösterilmesi, Mezopotamya'daki Samarra ve Halaf kültüründen farklılık gösterir⁹⁰. Zira Neolitik devir kadın heykelciklerinin büyük bir çoğunluğu çıplak olarak tasvir edilmesine rağmen, bu bölgedeki bir kısım heykelciklerin giyinik olarak tasvir edilmiş olması düşündürücüdür⁹¹. Hassuna kültürüne komşu bir kültür olarak Sammara kültürünü görüyoruz. Mezopotamya'nın önemli Neolitik merkezlerinden biri olan Samarada kilden yapılmış ana tanrıça heykelciklerini ayakta veya çömelmiş yada bağdaş

⁸⁷ Günaltay 1987, 187.

⁸⁸ Mellaart 1975, 146.

⁸⁹ Kinal 1983, 24.

⁹⁰ Mellaart, 1975, 147.

⁹¹ Mellaart 1975, 148.

kurmuş bir vaziyette tasvir edilmiştir. Alabasterden yapılmış kadın figürlerinin yanısıra erkek figürleri de bulunmuştur⁹². Benzer idollere, Elamın Sus muntıkasında yapılan araştırmalar sonucunda da rastlanmıştır⁹³.

M.Ö. 3700 ile 3300 arasında, El-Ubeyd çağı öncesindeki Tel-Halaf⁹⁴ kültürü zamanında Kuzey Mezopotamya sitelerinde bir şehir hayatının başladığını, insanların tarım ekonomisi ile geçindiklerini, boğayı ve toprak anayı temsil eden idollere taptıkları anlaşılmaktadır⁹⁵. Bu bölgede ele geçen olası dienden yapılmış çıplak heykelciklerin büyük bir çoğunluğu elleri ile göğüslerini tutar bir vaziyette tasvir edilmiştir. Obsidienden yapılmış olan bir heykelcikde doğurmak üzere olan bir kadını simgelemektedir. Bu şekilde tasvir edilen kadın heykelcikleri, Anadolu'nun Çatalhöyük ve Hacılar merkezlerinde sık sık karşımıza çıkmaktadır⁹⁶. Zira doğum, bereketin göstergesidir.

Mezopotamya'daki Kalkolitik çağ kültürünün gelişimi El-Ubeyd kültürü zamanında oluşmuştur. El-Ubeyd'de Halaf kültüründen daha ileri bir Kalkolitik kültür tespit edilmiş ve bundan dolayıdır ki geç Kalkolitik çağ El-Ubeyd kültürü adı verilmiştir⁹⁷. Mezopotamya'nın Geç Kalkolitik kültürünü yaratan insanların "Toprak Ana" kültü ile ilgili görülen, çıplak kadın vücutlu kilden yapılmış idollere tapıyorlardı. Bu heykelciklerin bir kısmı çocuğunu emzirecekmiş gibi göğsünü tutar bir şekilde, diğer bir kısmı ise ellerini kalçası üzerine koymuş olarak tasvir edilmiştir. Cinsel uzuvların

⁹² Mellart 1975, 152.

⁹³ Mezopotamya tarihi içerisinde kabul edebileceğimiz Elamın Sus bölgesinde bulunan kaymak taşından ve kilden yapılmış kadın heykelcikleri, ayakta veya bağdaş kurmuş vaziyette, elleri ile göğüslerini tutmuş olarak tasvir edilmişlerdir. Bu heykelciklerin büyük bir kısmı Elamlıların en büyük tanrıçası İn-Şusinak'ın prototipleri olsa gerektir. (Günaltay 1987, 151).

⁹⁴ Nineveh'in kuzeyinde Tigris'in doğusunda küçük bir höyük olan Tell-Halaf kültürü, erken, orta ve geç Halaf olmak üzere üç kısma ayrılmaktadır (Mellaart 1975, 156).

⁹⁵ Mellaart 1975, 166.

⁹⁶ Mellaart 1975, 166.

⁹⁷ Kinal 1983, 29.

özellikle belirtilmiş olması kadının üretici olduğu fikrinden ileri gelmektedir⁹⁸.

Bu devir insanların yalnız gıdalarını değil, günlük yaşantılarındaki bütün ihtiyaçlarının topraktan temin edildiği düşünülürse, o devir insanların kafalarında doğurucu bir, "Toprak Ana" mefhumu yarattıkları kolayca kabul edilir. Toprak verimlidir, buna bağlı olarak üretici kudreti temsil eden varlıkta kadın şeklinde tasvir edilmiştir.

El-Ubeyd kültürünü kuranlardan sonra, yeni bir halkın Mezopotamya'ya yerleşmiş olduklarını görüyoruz. Bu halk Sümerlerdir. Bazı tarihçiler, El-Ubeyd medeniyetini kuranların, Milattan önceki dördüncü bin medeniyetini yaratanlarında Sümerler olduklarını iddia etmektedirler⁹⁹. Oturdıkları bölgeye nisbetle Sümer ülkesi adı verilmiştir¹⁰⁰. M.Ö. 3500 yıllarına kadar izlerini bulduğumuz, Güney Mezopotamya'ya doğudan gelip yerleşen şehir devletlerinden, her şehrin ayrı bir tanrısı vardı. Sümer kentleri çok uzun bir dönem boyunca "tapınak-kent" niteliğini sürdürmüştür. Yani yaşam ve gelenekleri, tapınağın geleneklerine uydurulmuştur. İlah, kentin tek egemeni, onun yeryüzündeki temsilcisi olan baş ruhban da, elbette gene ilah ın adına insanlar üzerinde hükümünü sürdürüyordu. Fakat bazı ilahların ünü, efendisi oldukları kentin duvarlarını aşar ve bütün Sümer toplumunun malı olabilirdi. Uruk tanrıçası İnna bu özelliğe haizdi¹⁰¹. Anadolu ana tanrıçası ile eşleştirdiğimiz İnna, Nane, İşhtar gibi muhtelif adlarla Samiler arasında asırlarca takdis edilmiştir. Aşk ve bereket tanrıçası innana'nın iki aslan üzerinde, ayakta, ok ve yayla mücehhez, bir elinde silah, diğerinde de

⁹⁸ Childe 1971, 103-104.

⁹⁹ Günaltay 1987, 197.

¹⁰⁰ Eski Önasyalıların Şan'ar dedikleri, Fıratla Dicle'nin aşağı kısımları, arasındaki sahanın cenup kısmına Akadlar tarafından verilen Sumer adından alınmıştır.

¹⁰¹ Dünya Tarihi Ansiklopedisi, 1970, 203.

¹⁰² Günaltay 1987, 472.

iki iğri silahın birleşmesinden husule gelmiş aslan başı topuzlu bir asa olduğu halde tasvir edilmiş olması, aynı zamanda savaş tanrıçası olarak da kabul edildiğini gösterir¹⁰². İki ayrı kökenden (Sümer-Sami) gelen bu tanrıça, Mezopotamya tarihi boyunca en büyük ilahlarla bir tutulmuştur. Bereket tanrıçası olarak büyük ün yapan bu dinsel kişiliğin zamanla diğer tanrıları da kendi varlığında birleştirilebileceği açıktır. Nitekim birinci binin başlarında fiili olarak tek kalmıştır. O çağlarda ona layık görülen ad "ilahelerin başı", "En büyük ilahe" dir¹⁰³.

Dinsel düşünüşün ideolojik öğelerini Mezopotamya mitolojisinden alacağımız örneklerle gösterebiliriz¹⁰⁴. Bütün Mezopotamya'da inanılan İnnana, şüphesiz büyük anadır. Tanrıça (İnnana-İştar) kocası Dumuzi'ye aşıktır (Dumuzi, Tammuz'un Sümerdeki ismidir)¹⁰⁵.

Sümer düşüncesine göre, dünyadaki bütün bitki ve hayvanlar verimlilik düşüncesi ile birleştirilir. İnnana'nın kocası Dumuzi, temmuz ayında ölür ve öte dünyaya gider. Tanrının yeraltı dünyasında tutsak tutuluşu, öykünün baş motifini oluşturup, İnnana'nın yeraltı dünyasına inişinin nedeni olarak görülür. İnnananın kocasını aramak için indiği yeraltı dünyasına inişinin bir diğer nedeni de, ölümler dünyasında egemenliği altına alma isteğinden kaynaklanır. Tanrıça, bir takım serüvenlerden sonra kocasını dünyaya getirmeyi başarır¹⁰⁶. Yunan ilahlarından Adonis'in prototipi olan Dumuzi'nin yeryüzüne gelmesiyle doğa yeniden canlanır. Onunla birlikte doğaya bahar gelir. Bu mitos, tarıma geçen hemen hemen bütün

¹⁰³ Dünya Tarihi Ansiklopedisi 1970, 203.

¹⁰⁴ Sümer mitolojisinde İnnana ve Dumuzi adında bir tanrı çifti vardır. Öteden beri, "İştar'ın yeraltı dünyasına inışı" adıyla bilinen ve bölük pörçük bulunan mitos, profesör Kramer'in çalışmaları sonucunda bugün eksiksiz biçimde ortaya çıkarılmış, "Dumuzi ile İnnana" mitosu adıyla anılmaktadır (Hooke 1991, 21.).

¹⁰⁵ Jacobsen 1963, 120.

¹⁰⁶ Lloyd 1978, 26.

toplumlarda görülür. M.Ö. 4. bine ait Uruk vazosunun üzerindeki kabartmalarda, İnana kavuştuğu kocası Dumuzi ile birlikte tasvir edilmiştir. Sümer dini inancına göre, bitkilerin kuraklıktan yok olması, tanrıca İnana'nın kocasını ararken yeraltı dünyasında çektiği sıkıntılarla bağlantılıdır. Dumuzi kültü Sümerler literatüründe dikkate değer bir biçimde detaylı olarak belgelendirilir. Dumuzi tapınımları, koyun ve sığır çobanları arasında yoğun bir orana sahiptir¹⁰⁷.

M.Ö. 3 binin ilk yarısında, Samilerden bir grup olan Amorritler, Mezopotamya tarihinde önemli rol oynamışlardır. Amorritler, Mezopotamya'ya geldikten sonra Sümer Devletinin III. Ur Sülalesi son kralı IBBI-SUEN zamanında III. UR Devleti yıkıldı. Başkentleri İsin ve Larsa olan iki krallık kuruldu. Biraz daha kuzeyde, Mari ve Asnunnak krallıkları bulunuyordu. Bütün bu devletler, Aşağı ve Orta Mezopotamya'da hegemonya elde etmek için aralarında savaşıyorlardı. Yapılan savaşlar neticesinde hiçbiri başarıya ulaşamadı. Ülkenin büyük bir bölümünü birleştiren Babildeki küçük krallığın hükümdarı oldu¹⁰⁸. Hammurabi'nin Babil İmparatorluğu, kısa yaşam sürecine karşın yüzyıl süren bir mücadele sonunda gerçekleşti (İ.Ö. 1792-1750). Babil dininde Ishtar, kendini bereket tanrıçası olarak göstermektedir. Ishtara tahsis edilen birçok mabed bulunmakta idi. Babilde özel bir kapı ona adanmıştı¹⁰⁹. Sümer panteonundaki Tammuz, Babil dini inancında da bitkinin büyümesinin tek nedeni olarak gösterilmekte idi¹¹⁰.

Mezopotamya, M.Ö. XIII. yüzyıldan itibaren Sami kökenli bir başka halkın, Asur'un yayılışına sahne olur. Bir ara yavaşlayan bu yayılış, VIII.

¹⁰⁷ Jacobsen 1963, 124.

¹⁰⁸ Tanilli 1988, 161.

¹⁰⁹ Babilin Ishtar Kapısı: (İ.Ö. 6. yy.) Bu kapı kendiliğinden bir kale gibidir. Her türlü saldırıyı, yıldıracak bir görüntü vardır. Tuğla duvarlar üzerinde ilah Marduk'un röleyleri ile Adad ilahının boğaları görülmektedir. Geçit törenlerinin yapıldığı yolun kapıya vardığı yerdeyse Ishtar ilahesinin arsları yer almaktadır (Dünya Tarihi Ansiklopedisi 1970, 199).

¹¹⁰ Ringgren 1973, 96.

yüzyılda yeniden başlar. VIII ve VII yüzyıllarda, Mısır'a değin hemen bütün Orta Doğu Asurun baskısı altındadır. Babil uygarlığını tekrarlamaktan ileriye pek gidememiş, olan Asur Medlerle Yeni Babil'in birleşik güçleriyle yıkılır¹¹¹. Anadolu da ki Kybele ile eşleştirilebilir İnna'nın savaşçı karakterede haiz olduğunu daha önce belirtmiştik. Hayat savaşla sona erip, cinsellikle ortaya çıktığına göre her iki fikirde bağlantılıdır. İşte Asur dininde, İştar'ın Asur ordularının başında gittiğine ve onlara zaferler kazandırdığına inanılırdı¹¹².

3.Suriye ve Fenikelilerde Ana Tanrıça Kültü

Önasyanın Mezopotamya sınırlarından Akdeniz ve Süveş kanalına kadar uzayan parçasına eski Mısırlılar Retenu veya Rotanu adını vermiştir. Bugün Suriye, Filistin ve Sina denilen bu parça kuzeyde Anadolu, doğuda Mezopotamya, güneyde Arap Yarımadası, güneybatıda Süveş kanalı, batıda ise Akdenizle çevrilidir¹¹³. İşte bu topraklarda çevrili bölge halkının dininde ilkçağ doğusunun bütün dinleri gibi resmi kültle tarımcı halk kültü bir arada bulunmakta idi. Paleolitik çağa kadar giden kadın figürlerinin varlığı ana tanrıça inancının var olduğunu gösterir. Suriye'de bulunan bereket tanrıçası

¹¹¹ Tanili 1988, 161.

¹¹² Ringgren 1973, 98.

¹¹³ Günaltay 1947, 1-2; Coğrafya koşulları ve tarihsel gelişim bu dar kıyı alanını Mezopotamya ve Mısır yüksek kültürleri ile Anadolu-Ege Bölgesi ve Arabistan arasındaki en önemli kara köprüsü yapmışlardır. Kuzey-Güney doğrultusundaki deniz ve karayolları, büyük kervan yollarının bitiş noktaları ve iyi limanları ile çok elverişli bir konumu olan bu geçiş bölgesi, "Münbit Hilal" alanı içindeydi. Bölgede bulunan prehistorik izler, bir avcı ve toplayıcı ahalinin söz konusu olduğu paleolitik döneme değin uzanmaktadır. Kısa süren Mezolitik dönemden sonra, M.Ö. 8. bin yıldan itibaren henüz seramiksiz olan Neolitik dönemde bazı yerlerde bir kent kültürü olmuştur (İplikçioğlu 1990, 94-95).

ile ilgili figürlerde Geç Neolitik çağda büyük bir artış göstermektedir. Bu figürlerin sihirle ilgili olabileceği fikri de düşündürücüdür¹¹⁴. Suriyeden gelen en önemli belgeler, M.Ö. ikinci binin yarısına ait Ras Şamra tabletleridir. 1928 yılında eskiçağ Kuzey Suriyesinin, Mısır, Babilonya ve Hitit yazılarında adı geçen Ugarit kentinin yerleşim alanında ünlü Ras-Şamra tabletleri, günümüze dek karanlıkta kalmış olan bu topraklar üzerine büyük bir aydınlık getirdi. Yapılan çalışmalar sonunda, söz konusu tabletlerin yirmi sekiz harfli bir alfabeye ve o zamana dek bilinmeyen bir dille yazıldıkları ortaya kondu. Bugün Ugaritçe olarak bilinen bu dilin Sami dilleri grubuna ait bulunduğu ve Arapça, Aramice, İbranice ile çok yakın ilişkili bir dil olduğu gösterilmiştir¹¹⁵. Dinler kısmı korunmuş olan Ras-Şamra tabletleri M.Ö. 1400 ve 1350 tarihleri arasında yazılmış olmalıdır. Bu tabletlerden anlaşılacağı üzere Suriye dininde iki önemli tanrı bulunmaktadır¹¹⁶. Erkek tanrı, boğa figürü ile tanımlanmıştır. Anadolu'da da yer yer erkek tanrı figürlerinin boğa figürleri ile betimlendiğini görüyoruz. Suriyede Baal olarak isimlendirilen erkek tanrı, Anadolu'da, Mezopotamya'da, Mısır'da olduğu gibi çoğu zaman tanrıçanın oğlu olarak düşünülmüştür¹¹⁷.

Ras-Şamra'da bir rölyefte Baal ve ana tanrıça Anat'a ait figürler bulunmaktadır. Geniş bir kaya yüzeyine ana tanrıça Anat'ın figürü kazılmıştır. Anat ve Baal'ın beraberliği, bereket kültü olmas, yazarların belgeleri tarafından doğrulanır. Baal, zaman zaman Hadad olarak da isimlendirilir. Batının kaya oymaları ve kült objelerinin izahı için en aydınlatıcısı, Doğu Suriyedeki Khabur vadisindeki Tell-Brak şehridir. 1937-1938 yıllarında Prof. Mallowan tarafından Ene Mabedi diye isimlendirilen yerde bir kazı

¹¹⁴ Vermeseren 1977, 128.

¹¹⁵ Hooke 1991, 97, Crawford 1957, 52.

¹¹⁶ Tanrı "El" Baba İlahı Dünyanın kurucusu ve tek egemeni idi. "Baal" El'in oğlu, yağmur yağdırır, bereketi sağlar.

¹¹⁷ Crawford 1957, 53.

yapılmıştır. Eye Mabedi, M.Ö. 3000 yılları olarak tarihlendirilir. Eye Mabedinin adı, kesin olmasada göz idollerinden ileri gelmektedir. Bu mabedde yapılan kazılar sonucunda ana tanrıçaya ait birçok tasvirler bulunmuştur¹¹⁸.

Suriyenin Akdenize bakan yüzü ile güneyi, Sami kökenli halkların yarattığı uygarlıklara tanık olmuştur. Bu uygarlıklardan en önemliside denizlere hakim olan Fenikelilerdir. Fenike adı Suriyenin Tyr'den Ugarite kadar uzanan kıyı şeridinde veriliyordu¹¹⁹. Son zamanlarda yapılan arkeoloji araştırmaları, Tevrat gelenekleriyle eski Yunan destancılarının, tarihçileri sürükledikleri büyük yanlışlıkları düzelttirecek birçok vesikalar verdiği gibi, Kenanlılar Fenikelilerin hakiki ırklarını ve nereden gelmiş olduklarında meydana çıkarmıştır. Bugün ötedenberi ayrı ayrı adlarla anılan Kenanlılarla Fenikelilerin aynı kavim oldukları, bunların Suriye ve Filistinde Basra Körfezi bölgelerinden değil, Akdeniz bölgesinden geldikleri kabul edilmektedir¹²⁰.

Fenike dini, Suriye dinine benzerlik gösterir. Fenike Pantheonunda Elion (En Yüce) ve Beruthdan türeme zincirine göre sıralanan tanrılar yer almaktadır. Fenikede yapılan kazılar, her sitenin kendine mahsus koruyucu bir tanrısı olduğunu göstermektedir¹²¹. Fenikelilerdeki tanrıça Astarte, Anadolu Ana Tanrıçası ile eşleştirilmiştir. Fenikeliler pişmiş topraktan pekçok tanrı figürleri yapmışlardır. Bu figürlerin çoğunluğu züriyet ve bolluk tanrıçası Astarte'ye aittir. Tanrıça çıplak ve elleri göğüsleri üzerinde veya kucağında bir çocuk olarak tasvir edilmiştir¹²². Fenikelilerdeki tanrıça

¹¹⁸ Crawford 1957, 27.

¹¹⁹ Tanilli 1988, 143. Fenikeliler, Karmel Dağları ve Orontes (=Asi) ırmağı arasında kalan kıyı bölgesinde oturuyorlardı. Fenikeliler tarafından iskan edilen bölgenin denize açık bir konumu olması ve bölgenin Girit'e kadar komşu bölgelerle eskiye dayanan ilişkileri, bu kavmin kısa zamanda Hicret ve ulaşım konumlarında ön plana çıkmasını sağlamıştır (İplikçioğlu, 1990, 99).

¹²⁰ Günaltay 1947, 56.

¹²¹ Günaltay 1947, 210.

¹²² Günaltay 1947, 266.

Astarte'ye ait kabartmaların en önemlilerinden biride Kral Yehavmilk'in Biblos tanırçasına adak sunmasını tasvir eden steldir. Paristeki Louvre müzesinde bir modeli bulunan bu kabartmada tanrıça Baalat (Astarte) arkası yüksekçe bir sandalye üzerinde oturmuş bir Mısır tanrıçasını andırmaktadır. Tanrıçanın önünde ayakta duran ve bir elini yukarı kaldırmak suretiyle tapınan kral Yehavmilk, diğer eliyle de tanrıçaya bir kap içerisinde şarap sunarken tasvir edilmiştir. İstanbul müzesinde bulunan ve Şam-Trablus'tan getirilmiş olan bir heykel tabanında İranlılar devrindeki Fenike kabartmacılığının, en güzel örneklerinden birisini teşkil etmektedir. Kalınlığı 1.55 m. genişliği 0,54 m. olan bu taş tabanın yanlarından diz üstü çökmüş kanatlı boğalar görülüyor. Ön yüzünde de kutsal ağaç önünde başlarını eğmiş karşı karşıya duran iki boğa bulunmaktadır. Üstte tanrıça Astarte sakallı ve kanatlı sfenksle bitişik arkalı bir taht üzerinde durmaktadır¹²³.

Ön Asyanın eski kavimlerini çok yakından ilgilendiren tabiatın ölümü ve yeniden canlanması meselesinin, Fenikelileri de ilgilendirmiş olduğu Ras-Şamra metinlerinden anlaşılmaktadır. Tabiatın bu olayını, yani sonbaharda başlayarak bütün kış süren bu ölüm devrinden sonra ilkbaharla beraber başlayan canlanmayı tanrıların dramatik mecaralarıyla izah eden bir efsane Fenikeliler arasında da yaşıyordu¹²⁴.

¹²³ Günaltay 1947, 262.

¹²⁴ Yunan tarihçilerinin (Lucien ve Pausanias) rivayetlerinde ve daha geniş bir şekilde Hristiyanlık savunucuları Euseb ve Jerame'nin eserlerinde temas edilen efsane için bkz. Günaltay 1947, s. 15.

4. Mısır'da Ana Tanrıça Kültü

Afrika, ilkçağ uygarlıkları içinde özel bir yer tutmadığı halde kuzeyindeki Mısır, bağlı olduğu kıtadan apayrı bir gelişim göstermiştir. M.Ö. 5. ve 4. bin yılları Mısır'da (M.Ö. 3400-3100) Negade I, (M.Ö. 3100-2800) Negade II, çağları olarak adlandırılmıştır. Bu dönemlere ait ilk bulunan resimlerden birinde kıyıda keçi ve tekelerin yanında iri göğüslü, geniş kalçalı kadınlar bulunmaktadır¹²⁵. Zira, kadınların bu şekilde tasvir edilmiş olması, verimlilik düşüncesinden ileri gelmiş olabilir. Mezarların içerisinde bulunmuş olan, fildişinden veya topraktan yapılmış kadın heykelcikleri çok iptidai olup, ayakta veya çömelmiş bir halde, kolları göğüslerinin altında birleşmiş olarak tasvir edilmiştir¹²⁶.

Mısır dini, Babil dinindeki gibi bir ikilik göstermektedir. Bir yandan rahiplerin kölecî rejmi sağlamlaştırmak amacıyla, bir yığın soyut düşüncelerle donattıkları büyük tanrılar kültü ve ona uygun bir mitoloji öte yandan belli bir noktaya kadar, resmi dine bağlı, mitosları ve törenleriyle tarımcı halkın dini¹²⁷.

Mısır'da halkın en çok tuttuğu kült, Osiris-İsis kültü idi. Ebedilik kralı, Osirise Mısır hakimi olarak bakılırdı. Osiris, Tammuz, Attis, Adonis gibi bitkiler dünyası ile birlikte yaşama yeniden dönen tanrı idi¹²⁸. Değişik şekillerde anlatılan efsaneye göre Osiris, Güney Mısırın mabudu olan kuraklık ve kötülük ilahı Seth ile yaptığı mücadelede, Sath tarafından pusuya düşürülerek öldürülür. Osirisin cesedinin bulunduğu sandık Nil nehrine atılır. Üzüntüler içinde kocasını aramaya başlayan İsis, uzun aramalar

¹²⁵ Turani 1983, 55.

¹²⁶ Childe 1971, 83.

¹²⁷ Tanilli 1988, 112, Vermaseren 1977, 184.

¹²⁸ Shorter 1937, 37; İnönü 1956, 219; Hooke 1991, 69.

sonucu oğlu Horus'unda yardımıyla, kocasının dağılan uzuvlarını bulur ve bulduğu uzuvları biraraya getirir. İsis'in bu işlemi üzerine Oziris tekrar dirilir¹²⁹. Birçok varyantları olan bu hikayede esas fikir, yaradılış ile yok olma, hayat ile ölüm arasındaki mücadeleyi ifade etmektedir. Mesela İsis, tamamıyla kadınlık analık ve bereket fikirlerini temsil eder. Bu ilahe Önasyadaki İşhtar, Kybele ile olduğu gibi, Yunanistandaki Demeter, Romadaki Ceres ile de mukayese edilebilir¹³⁰.

Mısır Roma hakimiyeti altında iken halk resmi devlet dinine fazla itibar etmiyordu. Firavunların muhteşem dini törenleri, IV. Amenofis'in vahdaniyetçi reformları, kâhinlerin debdebeli yaşantıları, halka yabancı idi¹³¹. Halk arasında İzis ve çocuğu Horus'un ululuğu mevcut idi. Romadaki Magna Mater ile İsis gerçekte rakip değillerdi. Onlar aynı ilahi güce sahiplerdi. Eratria, İtalya'da Malcesine'de, Kybele ve İsis aynı çatı altında bulunmaktadır. Horus, bir çocuk olarak temsil edildiği zaman Attis üzerinde belirgin bir etki yapar. Kahire müzesinde Kybele'ye ait alçıdan yapılmış, muhteşem bir rölyef mevcuttur. Mısırdaki bulunan bir tapınakta ise Kybele bir taht üzerinde oturur vaziyette tasvir edilmiştir. Onun sağ elinde bir tas ve bir tamburin bulunmaktadır. Sağ tarafı bir aslan üzerinde oturur şekildedir. Başka bir aslan ise onun ayak kürsüsünü oluşturmaktadır. Alexandriadaki hem heykeltraş ve hem de literatürlerde Kybele tanrıların anasıdır¹³².

129 Hooke 1991, 69. Oziris-İzis için bkz. Sir James G. Frazer, *The Golden Bough: Adonis Attis, Oziris Studies In the History Oriental Religion*, London, 1951, C. II, s. 96 v.d.

130 İnan 1987, 229.

131 Çelik 1988, 217.

132 Vermaseren 1977, 126-127.

5. Romada Ana Tanrıça Kültü

Bütün Eski Ön Asya, Anadolu ve Yunanistanda olduğu gibi Roma panteonunda da her doğa olayının, ve toplumla ilgili her olayın bir tanrı yada tanrıçası vardır. Ayrıca, Roma devletinin dini, bu devletin geniş coğrafya alanlarına yayılmasının doğal sonucu olaak yerel ve yabancı bir çok tanrı ve tanrıçaları da bünyesinde toplamıştır¹³³.

Roma dininin ilk primitif şekilleri, Yunanlılarda olduğu gibi totemik unsurlara dayanır. Romalılar en eski devirlerde tanrıları manevi birer kudret olarak düşünüyorlardı. Onun içinde tanrıların ne heykelleri vardı ne de onlar için tapınaklar yapılıyordu. Romalıya göre tanrılar görünmez birer kudret olarak onun bütün hayatına durumda idi¹³⁴. Tarihinin hemen her devrinde toprağı sevmiş ve ona sıcak bir sevgiyle bağlı kalmış olan Romalı doğa olaylarının yanında, insan yaşamında da manevi bir kudret düşünmüştür. Romalıya göre bu kuvvetler insanoğlunun içinde hissedildikten başka, çeşitli nedenlerle onun tüm işlerinin kontrolü altında tutmaktadır¹³⁵. Ayrıca Roma toplum yaşamında, Romanın en eski tanrısai üçlüsü (trias) Juppiter, Mars, Quirinius oluşmuştur¹³⁶.

Roma, bir kent devletinden, imparatorluk haline gelirken, fethettiğı topraklardaki toplumlarında inançları bu konuda hoşgörü sahibi olan Romalılar arasında yayılmıştır. Kendi yerli tanrılarını başka tanrılarla

¹³³ Çapar 1974, 167.

¹³⁴ Challege 1960, 172.

¹³⁵ Romalıya göre bu kuvvetler insanoğlunun içinde (Genius) hissedildikten başka, çeşitli nedenlerle onun tüm işlerinde kontrolü altında tutmaktır. Giderek bu tanrısai kuvvetler etkilerini ev içerisinde, örneğin kapıda (lanus) ocakta (Vesta), kilerde (Penates) hissettirdiği gibi dışarda da tohumlara (Saturnus), sürülere (Faunus), ateşe (Vulcanus bakma, bububatin büyüme (Ceres), hububatı saklama (Tellus), hububatin içlerini doldurma vs. gibi fonksiyonlar ile kendisini göstermektedir (Çapar 1974, 169.).

¹³⁶ Persson 1942, 105.

Attis ile birlikte arabası içinde bir horoz ve kutsal bıçak resmi ile gösterilmiştir. Tanrıça, çoğu tasvirlerinde iki yanında yer alan biri genç diğeri yaşlı iki figür olduğu halde tasvir edilmiştir¹⁴¹. Yine Roma devrine ait Magnesia'da (ortaklar-Tekinköy) 165 cm. yüksekliğindeki bir kadın heykelciğide, öne doğru uzattığı dirsekten kopmuş sol elinde bir nar tutmakta, sağ omuzuna doğru kaldırdığı sağ eliyle de mantosunu kaldırmaktadır¹⁴². Geç Roma çağı özelliklerini yansıtan beyaz mermerden yapılmış bir kadın heykeli de ana tanrıça tasviri olsa gerekir¹⁴³. Roma parası üzerinde Magna Mater, el ve kol tasvirleri ile birlikte, yanında da baş rahibi balta ile durmuş bir vaziyette tasvir edilmiştir¹⁴⁴.

Romada genel olarak ana tanrıça tasvirlerinde, tanrıçanın başında Polos¹⁴⁵ bulunmaktadır. Fryglerde de ana tanrıça Kybelenin başında polos bulunmuş olması, Fryglerden kalan bir geleneği sürdürdüklerini göstermektedir. Tanrıça tasvirleri genelde giyimli ya da yarı çıplak bir vaziyette tasvir edilmiştir. Roma Devletinde Kybelenin yanında bulunan arslanlar, bu dönemde de kutsal hayvanın arslan olduğu fikrini oluşturur. Çünkü tanrıça, asıl öz karakteri ile el değmemiş vahşi doğanın temsilcisidir.

Magna Mater, Roma surları içine herşeyden önce "Kent Koruyucu Tanrıça" niteliği ile girmişti. Tanrıça bir savaşçıdır. Kale, hisarın koruyucusudur. Kalkan, siper ve miğferle kuşanmıştır. Çoğu kez tanrıça, dişiliğini bir erkek olarak saklamakta idi¹⁴⁶. Zaman zaman Roma'nın başına geçen imparatorlar da kökenlerini ana tanrıçaya bağlıyorlardı. Caesar, M.Ö. 100 senesinde doğmuştu ve menşeyini Küçük Asya Ana Tanrıçasına

¹⁴¹ Çapar 1974, 175.

¹⁴² Bingöl 1985, 327.

¹⁴³ Erzen 1987, 281.

¹⁴⁴ Persson 1942, 107.

¹⁴⁵ Polos; Bir çeşit silindirik antik başlık

¹⁴⁶ Price 1984, 167.

birleştirmiştir. İ.Ö. 264 yılında başlayıp bir yüzyıldan fazla süren ve sonunda Kartaca'nın kesin yenilgisiyle sonuçlanan savaşlar esnasında¹³⁷. Roma din tarihinde büyük bir değişiklik olan "Magna Mater" kültünün Pessinus'dan Romaya götürülmesi olayı vuku bulmuştur. Savaş ortamı insanlar arasında büyük bir ümitsizlik doğurmuştu. Halkı bu durumdan kurtaracak manevi bir güç gerekmekte idi. Bunun içindir ki tanrıça Kybele'ye kurtarıcı gözüyle bakılmakta idi¹³⁸.

Romalı tarihçi Titus Livius, Büyük Ana (Magna Mater)'nin Romaya getirilişi ile ilgili olayları ayrıntılı olarak anlatmıştır. Bu anlatılanlardan, tanrıça Kybele'nin Pergamon Kralı Attalos I (M.Ö. 241-197)'in yardımı ile Pessinus'dan Pergamuna ve oradanda Roma'ya Sibyl kitaplarının¹³⁹ önerisi üzerine, M.Ö. 204 senesinde "Kent Koruyucu" özelliği ile geldiğini ve Tibet nehri ağzında Roma'ya nakledildiğini görüyoruz. İda anası sıfatı ile uluhiyetin tanrıların anası olduğu kendiliğinden anlaşılmaktadır. M.Ö. 3. yüzyıl sonlarında tanrıçanın Kybele adını taşıdığını ve Pessinusdaki meteoriumda oturduğunu, bundan dolayı da kara idol denildiğini öğreniyoruz. O halde Romalıların Pessinusdan göturdükleri uluhiyet, tanrıça Kybelenin heykeli olmayıp, sadece demir cevheri ihtiva ettiği için, rengi siyah olan bir göktaş idi. Bu siyah taş, Kybele'yi temsil ediyordu¹⁴⁰.

Roma devrine ait Kybele ile ilgili pekçok arkeolojik belge mevcuttur. bir altar üzerindeki kabartmada Magna Materin (Büyük Ana) Romaya getirilmesi olayı açıkca vurgulanmaktadır. Diğer bir kabartmada tanrıça aşığı

¹³⁷ Demircioğlu 1987, 252, Atian 1970, 83.

¹³⁸ Tarihçilerin bu konuyla ilgili olarak yaptıkları çalışmalar devam etmektedir (Vermaseren 1977, 128.)

¹³⁹ Sibyl kitapları, kehanet kitapları niteliğine sahip olup, Roma'nın Etrüsk krallarından Tarquinius Superbus zamanında Roma'ya getirilmiştir. Çünkü bu kehanet kitapları çoğu kez yabancı tanrıların Romaya getirilmesini önermiştir. Örneğin Sicilya'day Eryx dağında tapınan ve Aphrodit'in niteliğinde olan Venüs Erycia'nın Roma'ya getirilmesine olduğu gibi, Kybele'nin naklinde de bu kitaplara danışılmıştır (Çapar 1945, 171).

¹⁴⁰ Kinal 1983, 235.

bağlayan eski (patrici) bir aileye mensuptu. Marius, Germanlere karşı sağladığı, başarıyı M.Ö. 204'den beni Romada mabedi bulunan Anadolu Ana Tanrıçasının yardımı ile sağladığını kabul ediyor ve tanrıçaya teşekkür için Pessinusdaki mabedini ziyarete gidiyordu¹⁴⁷. Tanrıça kente gelişinden ancak 13 sene sonra (M.Ö. 191'de) De Palatinus tepesinde kendisinin olan bir tapınak yapıldı. İmparatorluğa ait tapınaklar, geniş bir alana yayılmış olup, Yunan tapınakları ile büyük bir benzerlik arz etmektedir. Romalılar ve Yunanlılar arasındaki gelenek farkları ayrılmayacak kadar güçtür. Örneğin Ankaradaki Roma tapınağının batıya yönelmesi Anadolu geleneğine ait olduğuna bağlanır¹⁴⁸.

Kybele'ye tapınma törenleri, tıpkı Frigya'da olduğu gibi coşkulu törenlerle kutlanmakta idi. Romada da 22-25 Mart tarihleri arasında tanrıçaya tapınılırdı¹⁴⁹. Ana tanrıçanın genç sevgilisi ya da oğlu Attis¹⁵⁰, aslında Büyük Ana Tanrıçanın bitkiler alemi üzerindeki fonksiyonu ile birleştirilmiş ve tapınımında Frigya ile ilgili gösterilmiştir¹⁵¹. Törenlerde doğulu kıyafetler içinde dolaşan ve göğüslerinde Kybele'nin küçük tasvirlerini taşıyan rahiplerin erkeklikleri giderilmişti. Göğüslerinde ana tanrıça tasviri taşıyan alaylar ilahiler söyleyerek, zil, tef ve boru çalarak geçiyorlardı¹⁵². Güller içindeki ana tanrıça tasvirleri toprağa gömülüyordu. Her yıl Martın 22. günü bir çam ağacı kesilir, ve Kybele'nin mabedine getirilirdi. Çam ağacına bir tanrı imiş gibi muamele edilirdi. Çam ağacına

¹⁴⁷ Price 1984, 168.

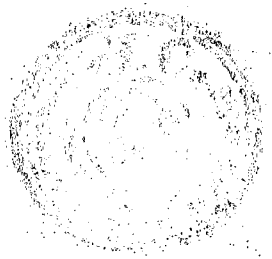
¹⁴⁸ Ephesus, Magnesiadaki Artemis tapınakları Pessinus ve Aearideki Kybele tapınağı gibi (Price 1984, 168).

¹⁴⁹ Doğanın yeniden canlanmasına bağlı olarak kutlanan törenler, 22 Martta bir Kan Günü ile başlar ve Kara Cuma günü dört genç ilah ölü, törenler azami heyecan noktasına vardığı zaman 25 Martta ilahın yeniden dirilmesi kutlanırdı (Çelik 1988, 22).

¹⁵⁰ Attis ismi basitçe baba demektir. Bu tanımlama etnoloji tarafından sunulmuştur. Attisin başka bir adının papa olduğu gözlemlerle doğrulanmıştır. Papa babanın dünyaca benimsenen daha genel bir adıdır (Frazer 1951, 277).

¹⁵¹ Frazer 1951, 277.

¹⁵² Gasparro 1985, 12.

asılan imaj, ağaç ruhlu Attisin suretini temsil eder. Bu imaj bir yıl muhafaza edilirdi. Niçin Frygialıların öteki ağaçlara değil, çam ağacına taptıklarını şimdi tahmin edebiliriz. Zira çam ağacı, mevsimlerden etkilenmeden yaz kış hiç değişmeyen ebedi hayatı temsil etmektedir. Törende kutsal ağacı taşıma vazifesi ise ağaç taşıyıcılar birliğine verilmişti. Ağaç gövdesi, bir insanın cesedi gibi saygı ile yünlü kumaşlara sarılarak, menekşe çelenkleri ile süslenirdi. Menekşelerin menşenin gül ve lalede olduğu gibi, Attisin kanının döküldüğü yerden çıktığı inancı vardı. Festival 22 Martta kan günü ile başlardı. Bu günde Archigallus yada baş rahip kolunu çizerek kanını akıttı. Ve bu kanı ulu kuvvete takdim ederdi. Törenler, azami heyecan noktasına vardığı 25 Martta ilahın yeniden dirilmesi ile kutlanırdı¹⁵³. Bugün tam Vatikanın bulunduğu yerde meşhur bir kült yerine sahipti. Her yıl onun ölmesi ve ilkbaharda tekrar dirilmesi olayı kutsal törenlerle anılırdı. Roma dünyasına yayılan sırlı tarikatlardan olan Cybele-Attis tarikatına kabul edilecek mümin, çeşitli imtihanlardan geçirildikten sonra bir çukurun içine atılır ve kesilen bir boğanın kanı üzerine akıtılırdı. Aday bütün vücudunu bu kan ile boyadıktan sonra tarikata kabul edilirdi. Çoğu kez böyle bir törenden sonra kişi, bu günün anısı olarak altar dikerdi¹⁵⁴.

Zamanla Roma hakimiyeti altına geçen topraklarda da ana tanrıça inancın uzantısını görüyoruz. Afrika'nın kuzeydoğu kısmı (Libya) Yunan kolonilerinin memleketi durumunda idi. Daha sonra Romalıların hakimiyeti altına geçtikten sonra¹⁵⁵, ana tanrıça inancı bu topraklara yerleştiğini görüyoruz. Afrikanın farklı konumlarında bulunan üç vilayet Proconsularis, Numidia ve Mavretania önemli dini merkezler idi. Bu merkezlerde iki

¹⁵³ Frazer 1951, 272-274.

¹⁵⁴ Altar sadece Taurobolium'dan (Boğa Kurbanı) oluşuyorsa genellikle tanrıçaya, Cnobolium (Koç Kurbanı) ile birlikte yapılıyorsa hem Ana Tanrıça hemde Attise sunuluyordu (Frazer 1951, 276 Doğrul 1963, 67, Çapar 1974, 181).

¹⁵⁵ Geniş bilgi için bkz. Demircioğlu 1987, 217-224.

olağanüstü eserler bulunmuştur. Bu eserler Sousse müzesinde korunmuştur. Bunlardan birinde tanrıça Astarte, tahta oturmuş olup, iki yanında ise kimliği saptanamayan hayvanlar bulunmaktadır. Mavretaniada ele geçen bir altar üzerinde de Kybele kutsal hayvanı aslanla birlikte resmedilmiştir. Kybelenin sol tarafında ise Attis bulunmaktadır. Yine bir başka yorum getirilecek olursak bu tasvir Kybelenin baş rahibinede ait olabilir. Kybelenin benzer tasvirine, Tunusta, Semptimus Severusun hükümdarlığı devrine ait olan bir altar üzerinde rastlamaktadır¹⁵⁶.

Geç Cumhuriyet ve Erken İmparatorluk dönemlerinde Romaya ve batı eyaletine yayılan doğu dinleri, geleneksel Roma Paganizminin inanç ve uygulamalarından tamamıyla farklı bir düşünceler dünyasına aittir. Geleneksel dinler basit bir tarımsal toplumun gereksinimlerini karşılamıştı, daha ilerlemiş biçimiyle bu dinler Romanın cumhuriyetçi, yönetiminin siyasal etkinliklerini ve geliştirmekte olan emperyalizmi kutsadı. Ama Roma imparatorluğunun kozmopolit kentsel toplumunda gittikçe daha yetersiz kaldılar. Romaya doğudan gelen tapınımlar, bireye doğrudan doğruya çağrıda bulundukları, tanrısal güçlerle birleşerek kişisel kurtuluş umudu sundukları için geleneksel paganizmden ayrılıyorlardı. Pessinus Ana Tanrıçası Kybeleden sonra, özellikle İ.Ö. 1. yüzyılda Doğu kökenli tanrılar (Mithros ve İsis) Roma'da yaygınlaşmıştır. Bu da Hellenistik dönemde olduğu gibi bir tanrı birliğine doğru gidişi hazırlamıştır¹⁵⁷.

¹⁵⁶ Vermaseren 1977, 128-129.

¹⁵⁷ Cornell-Mathews 1978, 96

II. ANADOLU'NUN PREHİSTORİK DEVİRLERİNDE ANA TANRIÇA KÜLTÜ

Bilindiği üzere, Anadolu'da prehistorik devir¹⁵⁸ kültürleri binlerce yıl süren bir zaman dilimini içermektedir. Anadolu'da mevcudiyeti tespit edilen bu devir kültürlerine ait yazılı belgeler bulunmadığından, arkeolojik araştırmalar sonucunda bu devir sakinlerinin dini inançlarını gösteren belgeler arasında bir takım kadın idollerine de rastlanmıştır. Her devirde büyük önem arzeden kadınlık özelliklerine sahip kuvvetlerin, Paleolitik çağlardan beri tasvir edildikleri bilinen bir gerçektir¹⁵⁹.

Tarih öncesi ve onu izleyen tarihi çağlarda adak olarak sunulan taş, pişmiş toprak bazen de kemikten yapılmış olan ana tanrıçayı temsil eden ideoller¹⁶⁰, belirli tasvir kanunlarına ve aynı ifade prensiplerine göre yapılmışlardır¹⁶¹. Umumiyetle elleri göğüsleri üzerinde çıplak bir kadın vücudunu gösteren bu idol ve figürünler; mahalli farklar göstermekle beraber mahiyetlerinin aynı olduğuna ve tek bir fikri ifade ettiğine şüphe edilmemektedir. Fakat bu müşterek vasıfdan, monoteizm (tek tanrı) düşüncesinin var olduğunu düşünmek, bu satırlarda henüz çok erkendir¹⁶². Çeşitli tipler gösteren fakat bir cinsiyeti temsil eden bu idol ve figürünleri yazılı belgeler olmadığından, daha sonraki dönemlerden tanıdığımız Kubaba (Kybele) diye isimlendirmek belki haksızlık ise de, tanrıça Kubaba (Kybele)'nin "Büyük Ana", "Ana Tanrıça", "Ana", "Doğanın Tanrıçası",

¹⁵⁸ Yazının icadından evvelki devirler prehistorik devir olarak adlandırılmaktadır. Prehistorik devir (taş devri) kültürleri,, Paleolitik, Mezolitik, Neolitik, olmak üzere üçe ayrılır. Her ne kadar Kalkolitik devirde az miktarda da olsa maden kullanılmış ise de bu devri de taş devri kültürleri arasında inceliyoruz.

¹⁵⁹ Özgüç 1944, 69.

¹⁶⁰ Bu idoller ilk devirlerde anatomik özellikleri belirtilmeden tasvir edilmiş olup, daha sonradaki devirlerde kadınlık özellikleri (kalça ve göğüs) özellikle gösterilmiştir.

¹⁶¹ Kınal 1954, 116.

¹⁶² Kınal 1954, 116-117

"Vahşi Hayvanların Egemeni (Potnia Theron)" gibi lakabları bunlara yakıştırmak, başka bir ifade ile ele geçen idol ve figürünlerin bu münasebetle tanrıça Kybele'ye etkili olduğunu belirtmek herhalde yanlış olmayacaktır. Çünkü bu figürünler ve idollerin temsil ettiği tanrısal kuvvet, doğanın kadının şahsında beliren doğurucu kuvvetini ve bereketini sembolize etmektedir. Ancak yukarda da belirttiğimiz üzere, bu devirlere ait elimizde herhangi bir yazılı belge mevcut olmadığından bulunmuş olan idol ve figürünleri (tanrı ve tanrıça tasvirlerini) belirli bir isim altında adlandırmak mümkün değildir¹⁶³. Çeşitli şekillerde ifade edilmiş olan (ancak bir tek cinsiyeti temsil eden), prehistorik Anadolu idolleri ayrı ayrı tanrıçalardan ziyade, baş tanrıçanın çeşitli şekiller almış görünüşlerinden ibarettir¹⁶⁴.

1. Paleolitik Devirde Ana Tanrıça Kültü

Tarih öncesi çağlarının en eski safhası Yontma Taş Devri olarak da bilinen PALEOLİTİK devirdir. Bu devir insanları, mağaralarda veya ağaç kavuklarında barınmakta idiler. Kültür bakımından avcılık seviyesinde bulunan Paleolitik dönem insanları bütün araç, gereç ve silahlarını taştan ya da kemikten yapmışlardır. Erkeklerin avcılıkta, kadınların toplayıcılıkta uzmanlaşmaları ile bu dönemde avcılıktan dolayı erkeklerin önemi artmış, kadınların önemi ise ikinci plana düşmüş olmalıdır¹⁶⁵. Paleolitik dönem topluluklarının, arkalarında bırakmış oldukları taştan, kilden ya da mamutun

¹⁶³ Çapar 1974, 206-207.

¹⁶⁴ Özgüç 1944, 65.

¹⁶⁵ Şenel 1982, 33-34.

fildişi gibi uzun dişlerinden yaptıkları kadın heykelcikleri ise¹⁶⁶, ilkel topluluğu kadının yönettiği yolunda görüşlerin ortaya çıkmasına sebep olmuştur¹⁶⁷. Bir diğer görüşe göre ise idoller muhakkak ki av hayvanlarının sayısını artırmak amacıyla bir çeşit verimlilik ayinlerinde kullanılmış olmalıdırlar. Her ne olursa olsun bu devir insanları kadının üremedeki işlevini kavramış olup, bunu besledikleri hayvan ve bitkileri sihirsel yolla yaymaya çalışmışlardır¹⁶⁸. Bilindiği üzere takım avı hem çok sayıda insanın işbirliğini gerektiren hemde insanın avda hayvanlarca öldürülmesine yol açan bir geçim etkinliğidir. Bu noktada geçim sorunu, üreme sorununa bağlanır. İlkel insanların yaptıkları bu heykelciklerin, doğumları artıracığını düşündükleri ileri sürülebilir. Bu görüş doğru ise, erkeğin avcılıkta kazandığı önemi, kadının üreme alanındaki üstünlüğü ile dengelediği kabul edilebilir¹⁶⁹.

Anadolu'daki Paleolitik devir hakkında bilgilerimiz sınırlıdır. Bu konudaki araştırmalar Prof. Dr. Kılıç KÖKTEN tarafından yapılmış olup, Paleolitik devir insanının kullandığı mağaralar ve buradaki buluntular ele geçmiştir. Daha öncede belirttiğimiz üzere Anadolu'da da orinyasiyen devir¹⁷⁰ sanatçıları ne yüz nede etraf ile meşgul olmamışlardır. Daha çok bir işlevin idealini yaşatmak istemişlerdir¹⁷¹. Mağaralardaki kadın resimleri veya göğüs, kalça ve karın kısımları abartılmış olarak gösterilen kadın heykelcikleri de neslin devamında, üremede en büyük rolü oynayan bereketin

¹⁶⁶ Çeşitli maddelerden yapılmış olan bu heykelcikler, arkeologlar tarafından "Venüs" olarak isimlendirilmiştir. Bu heykelcikler genellikle çok çirkin olup, çoğunun yüzü yoktur. Fakat cinsel özellikleri daima ısrarla belirtilmiştir (Childe 1990, 33).

¹⁶⁷ Şenel 1982, 34.

¹⁶⁸ Childe 1990, 33.

¹⁶⁹ Şenel 1982, 34.

¹⁷⁰ Orinyasiyen; Üst Paleolitik çağda bir kültür evresidir. Üst Paleolitğin temelinde bulunur. Aletleri taş aletlerdir. Türkiye, Belçika, Almanya, Bohemya, Avusturya, İtalya, Fransa'da bu devre ait buluntular ele geçmiştir (Kansu 1986, 185).

¹⁷¹ Kansu 1986, 192.

sembolü kadını kutsallaştırmak veya doğumun artmasını sağlamak için yapılmıştır. Bir diğer yaklaşım tarzı da, bunların sihir ve büyü ile ilgili olabileceği düşüncesidir¹⁷².

2. Mezolitik Devirde Ana Tanrıça Kültü

İnsanın tarihten önceki medeniyet ve evrim tarihine ait büyük devirlerden birisini, bir geçit devrini ifade eden Mezolitik tabirini ilk defa Fransız bilginlerinden J.de Morgan 1909'da ortaya atmış ve ondan sonrada bu tabir; insanı ve medeniyetleri inceleyen bilim terimleri içinde tutunmuştur¹⁷³. Bu devirde¹⁷⁴ insanlar bitkilerin büyümesini gözlemlerken, yağmur ve özellikle rüzgar gibi görünmeyen kuvvetlere hükmeden bir tanrı fikri yerleşmiş olmalıdır. Böylelikle tanrının insanlara hakim olduğu, onun yiyeceğini verdiği bereket düşüncesi ortaya çıkıyor. Verimliliğin, büyümenin gelişmenin nedenleri, somut şeyler olmadığından, bunların sembollerle ifade edilmesini gerektirmektedir. Paleolitik devirde üterkenliğin, bereketin sembolü olan kadın, Mezolitik devirde de verimlilik, kadın ve su düşüncesiyle anlatılıyor. Bundan dolayı toprağı yerleşme ile birlikte kadın heykelticiklerinde de artışlar görülmektedir¹⁷⁵.

¹⁷² Temizer 1979, 7.

¹⁷³ Kansu 1944, 673.

¹⁷⁴ Paleolitik devir ile Neolitik devir arasındaki geçiş çağı olan Mezolitik devir. M.Ö. 15.000-8.000 yılları arasına tarihlenmektedir. Samsun civarında Tekeköyü ve Antalya civarında Karain buluntularından sonra, yine Antalya civarındaki Beldibi ve Belbaşı gibi mağaralar, Mezolitik devir kültürünün Anadoludaki önemli merkezleridir.

¹⁷⁵ Turani 1983, 18.

3. Neolitik Devirde Ana Tanrıça Kültü

Buz çağının (Paleolitik-Mezolitik devrin) uçsuz bucaksız süresince insan, doğaya karşı davranışında hiçbir değişiklik yapmamıştır. Ne bulduysa onunla yetinmiş, ama bulduğunu daha iyi sağlamak, sağladıktan sonra da seçmek için çeşitli yöntemler getirmiştir. Buz çağının bitiminden hemen sonra insanın çevresine davranışı köklü bir değişiklik göstermiş, bu değişim tüm insan türü için köklü yenilikler sağlamıştır¹⁷⁶. Yeni keşiflerin ortaya çıktığı bu çağda hayvanlar evcilleştirilmiş, ve insan topluluklarının yaşamında büyük bir etki yaratan tarıma geçilmiştir¹⁷⁷. Ünlü arkeolog Gordon CHILDE, Tarihte Neler Oldu adlı yapıtında bu olaya NEOLİTİK DEVRİM adını vermektedir¹⁷⁸. Çağın gelişmiş, iyi işlenmiş, cilalı taş araçlarından dolayı bu devre Cilalı Taş ya da Yenitaş Çağı adı da verilmektedir¹⁷⁹.

Üretime geçişi temsil eden bu çağda üretim, Yakındoğu'dan Afrika'ya, Avrupa'ya ve Uzak Doğu'ya yayılmıştır¹⁸⁰. Bu çağ topluluklarında insanlar, üretimde baş rolü kadınların oynamasına binaen, bitkileri var eden irade sahibi ve kudretli varlığın "Toprak Ana" olduğunu düşünmüşlerdir.

Neolitik çağda tapınının en önemli unsuru olan Ana Tanrıça, doğurganlığın, bereketin sembolü idi. Neolitik devirde ve onun ekonomik anlayışında ana tanrıça düşüncesinin yerleşmiş olması yadırganmamalıdır. Zira doğurganlık ve berekete verilen önem, tarıma geçiş ile hem ürün hemde insan nüfusuna duyulan ihtiyaç nedeniyle ki daha da artmıştı. İşte bu sebeble doğurganlığın ve ürün vermenin simgesi olan ana tanrıça, zamanla

¹⁷⁶ Childe 1988, 54.

¹⁷⁷ Macqueen 1975, 14.

¹⁷⁸ Childe 1990, 49.

¹⁷⁹ Şenel 1982, 36.

¹⁸⁰ Şenel 1982, 36.

ilahi bir vasıf hüviyetine bürünüyordu. İlk çağlarda insan geçimini sağladığı nesne yada onlarla ilgili mefhumlara her şeyin üzerinde değer verirdi. Avcılıktan üretime geçiş, ve üretimde de kadınların egemen olması sorunu, Neolitik çağda da bu paralelde ana tanrıça düşüncesinin yayılmasını sağlamıştır. Yenitaş çağında yerleşik ve kendine yeterli, dışa kapalı, barışçı, çiftçi topluluklarda, yaşama tarzının getirmiş olduğu bir "Toprak Ana" "Ana Tanrıça" düşüncesi mevcut iken, onların tam zıddı bir yaşam biçimine sahip olan göçebe, toprakla ilgisi çok az olan topluluklarda erkek insanları, üretimde baş rolü kadınların oynamasına binaen, bitkileri var eden sahibi ve kudretli varlığın "Toprak Ana" olduğunu düşünürler.

Neolitik çağda tapınmanın en önemli unsuru olan Ana Tanrıça, doğurganlığın, bereketin sembolü idi. Neolitik devirde ve onun ekonomik anlayışında ana tanrıça düşüncesinin yerleşmiş olması yadırganmamalıdır. Zira doğurganlık ve berekete verilen önem, tarıma geçiş ile hem ürün hem de insan nüfusuna duyulan ihtiyaç nedeniyle daha da artmıştı. İşte bu sebeple doğurganlığın ve ürün vermenin simgesi olan ana tanrıça, zamanla ilahi bir vasıf hüviyetine bürünüyordu. İlk çağlarda insan geçimini sağladığı nesne yada onlar la ilgili mefhumlara her şeyin üzerinde değer verirdi. Avcılıktan üretime geçiş, ve üretimde de kadınların egemen olması sorunu Neolitik çağ'da da bu paralelde ana tanrıça düşüncesinin yayılmasını sağlamıştır. Yenitaş çağında yerleşik ve kendine yeterli, dışa kapalı, barışçı çiftçi topluluklarda, yaşam tarzının getirmiş oldu bir "Toprak Ana" "Ana Tanrıça" düşüncesi mevcut iken, onların tam zıddı bir yaşam biçimine sahip olan göçebe, toprakla ilgili çok az olan topluluklarda erkek tanrıların çok daha ağır bastığı, yine bunlarında daha ziyade gök tanrıları oldukları bir gerçektir. (şüphesiz bu durum insanların iklim şartlarına göre yer değiştirmiş

olmalarına bağlanabilir) örneğin Dor kavmi, göçebe bir kavim idi ve pantheonlarının en önemli tanrısı da Zeus idi¹⁸¹.

Görüldüğü üzere, yenitaş çağının çiftçi topluluklarında geçim biçimlerine uygun olarak, dinsel düşünüşün öğeleri de bir bir oluşmaktadır. Eski taş çağında ölümlere verilen önem, yeni çağda daha da artmış olabilir. Genellikle ölümler, ya oyulmuş mağaralara yerleştirilir, ya da yerleşme alanına yakın bir yere tek tek mezarlar kazılırdı. Ölümlerin yanına ise çoğunlukla aletler ve silahlar, besin ve içki dolu kaplar ile süs eşyaları bırakılırdı¹⁸². Öteki dünya tasavvurları ile ilgili olarak gelişen bu görüş, ölümlerin tekrar dirileceğine inanışın bir ifadesidir. Zira ölünün evin yada kaya sığınağının içine gömülmesi, oranın bir nevi mabed halinde düşünüldüğünü ifade etmektedir¹⁸³. Önceleri dini ayinleri, ibadetleri mağaralarda yapan insanlar, bu dönemde din inancının biçimsel geleneklerini yerine getirebilmek için, evlerinin bir bölümünü de ev tapınağı olarak ayırmışlardı. Eski Anadolu dinlerinde varlığını koruyan bir takım inançlarını kökleri Neolitik çağa kadar gitmekte; ve bu inançlar Anadolu'nun yerli karakterini asırlarca devam edmiştir¹⁸⁴.

Anadolu'daki Neolitik devirde insan ve olayların gelişimi açıkça belirgindir. En önemli yerleşim merkezleri ise Burdur-Hacılar, Konya-Catalhöyük, Mersin-Yümüktepe, Tarsus-Gözlükule, Diyarbakır-Çayönü, Malatya-Caferhöyük, Beyşehir Gölü çevresindeki Suberde ve Er Baba höyükleri ile Keban Barajı'nın şimdi kaplamış olduğu alandaki höyüklerdir¹⁸⁵. Yukarıda ismi geçen Neolitik merkezlerde bol miktarda ana tanrıça heykelciği, bereket ve doğurganlığın simgelerinden olan boğa figürünleri ile

¹⁸¹ Mellaart 1978, 78-86. Mellaart 1975, 90.

¹⁸² Childe 1988, 77.

¹⁸³ Temizer 1979, 10.

¹⁸⁴ Macqueen 1975, 15.

¹⁸⁵ Memiş 1989, 7-8.

birlikte bulunmuştur¹⁸⁶. Bu höyüklerin Neolitik tabakalarında ele geçmiş olan heykelciklerin en bariz özelliği, oturmuş ya da ayakta duran, göğüs, kalça ve kaba etleri aşırı derecede abartılmış bir kadın vücudunu tasvir etmiş olmalıdır (bkz. Res 1-2). Kadının doğurganlığının ve bereketin simgesi olan vücut uzuvlarının bu çağda özellikle böyle tasvir edilmiş olması yadınanmamalıdır. Anadolu'daki bu tarz idollerinden Amik ovasındaki Tell el Şeyh kazılarında, Neolitik tabakada ele geçen heykelcik, sanat bakımından meşhur "Willendorf venüsü"¹⁸⁷, ile mukayase edebilecek kadar mükemmeldir¹⁸⁸.

Neolitik devre kadar yiyeceğini doğadan temin eden insanoğlu, bu devirde ilk defa olarak ekip biçmeye başlamıştır. Bu çağın çiftçi topluluklarının geçim biçimine paralel olarak, dinsel düşünüşün öğeleri de bir bir oluşmaya başlamıştır. Ancak tam anlamıyla bir dinsel düşünüşün ortaya çıktığını söyleyemeyiz. Bir yandan önemini gittikçe yitirerek de olsa, sihirsel düşünüşün varlığını sürdürürken, öte yandan dinsel düşünüşün en önemli öğelerinden biri olan tapınma öğesi daha görünürlerde yoktur¹⁸⁹.

Şimdi de ana tanrıçanın doğum yeri olarak kabul edebileceğimiz Çatalhöyük ve Hacılar'da yapılan araştırmalar sonucunda ele geçen ana tanrıça heykelcikleri doğrultusunda, bu bölgelerdeki ana tanrıça kültürünü incelemeye çalışalım.

¹⁸⁶ Temizer 1979, 10.

¹⁸⁷ Viyana Doğa Tarihi Müzesinde yer alan Willendorf (Vilandorf) Ventüsü 11 cm. yüksekliğinde olup, kireç taşından yontulmuştur. Kollarını göğüsleri üzerinde birleştirmiş bir kadın heykeli olmakla beraber baş kısmı bir dut, ya da böğürtlene benzer şekilde işlenmiştir. Üzerinde boya izleri kalmıştır. (Paleolitik Döneme aittir)

¹⁸⁸ Kinal 1962, 18.

¹⁸⁹ Şenel 182, 37.

a Çatalhöyük'de Ana Tanrıça Kültü

Çatalhöyük, Konya'nın Çumra ilçesine bağlı, Küçükköy yakınında, 17 metre yüksekliğinde XIV. tabakalı bir Neolitik yerleşim bölgesidir¹⁹⁰. Kendi içine kapanık bir topluluğun yaşadığı Çatalhöyük, Erken Neolitik çağ yerleşme yerinde tek katlı ve düz damlı konutlar, taş temel üzerine zaman zaman ahşap destekli kerpiç duvarlarla birbirine bitişik olarak inşa olunmuştur. Tapınak olarak nitelenen ve sayıları altmışüçü bulan yapılarda da, çok renkli duvar resimleriyle kabartmalar yer verilmiştir¹⁹¹.

İngiliz Arkeoloji Enstitüsü adına James MELLAART tarafından yapılan kazılar sonucu Çatalhöyük hakkındaki bilgilerimiz artmıştır¹⁹². Mellart Çatalhöyük'te kazı yaptığı zaman, prehistorik döneme ait kilden yapılmış küçük ana tanrıça heykelciklerini ortaya çıkarmıştır. Taş çağına ait bu küçük tasvirler hala daha korunmaktadır. Çatalhöyük'deki heykelciklerde çoğunlukla kadınlar tasvir edilmiş olup, erkek tasvirleri yok denecek kadar azdır. Vücudun göğüs ve genital organlarının abartılarak gösterilmesi, verimlilik düşüncesinden ileri gelmektedir. Çatalhöyük'te bulunmuş olan heykelciklerde tanrıça, çoğu zaman tahta oturmuş bir vaziyette tasvir edilmiştir¹⁹³ (bkz. Res.3-5). Doğurganlığın ve bereketin sembolü olan ana tanrıça heykelciklerini Mellaart bulundukları yere göre sınıflandırmıştır¹⁹⁴. II-A tabakasında pişmiş topraktan oturan bir tanrıça heykelciği bulunmuştur.

¹⁹⁰ Macquen 1975, 14.

¹⁹¹ Sevin 1981, 22.

¹⁹² J. Mellaart'ın Hacılar'da ve Çatalhöyük'de yaptığı büyük keşifler, son senelerde yalnız Anadolu'da değil, bütün Yakınşark'ta yapılanların en mühimidir. Bu iki merkezde beklenmeyen iki medeniyet keşfedilmiştir. Eski Kalkolitik'de müstahkem bir şehir medeniyeti ve Eski Neolitik'de muhtelif binalardan müteşekkil yapı gruplarından ibaret olan şehir tipinin ortaya çıkarılmış olması Anadolu'nun Neolitik ve Kalkolitik medeniyetler hakkındaki düşüncelerimizin esastan değişmesine sebep oldu (Özgüç , 22).

¹⁹³ Lehman 1977, 29, Vermaseren 1977, 33; Mellaart 1962, Lev XXIV, Fig. a-d.

¹⁹⁴ Mellaart 1975, 92.

İki eli ile göğüslerini tutmuş bir vaziyette tasvir edilen ana tanrıçanın karnı ve kalçası dışa doğru çıkıntılıdır. Başında ise bere şeklinde bir başlık bulunmaktadır. Figür bütün olarak ele alındığında; bereketin ve doğurganlığın simgesi, göğüs, kalça ve göbek çıkıntılarıyla ifade edilmek istenmiştir¹⁹⁵ (bkz. Res. 6-9). Yine aynı tabakada ele geçmiş olan bir ana tanrıça figürü, buluntular içerisindeki en ilginç ana tanrıça heykelciğini oluşturur. Yüksekliği 20 cm olan bu heykelcikte ana tanrıça tahtta oturmuş olup, tanrıçanın iki bacağı arasında bir baş tasvir edilmiştir. James Mellart'ın düşüncesine göre, tanrıça oğlunu doğururken tasvir edilmiştir. Zira doğum, ana tanrıçanın en önemli karakteri olduğundan, Neolitik devir insanların onu bu şekilde düşünmüş olması doğaldır. Helck, farklı bir açıklama getirmiş ve bu başın genç baba tanrıya (Attise) ait olduğu fikrini ileri sürmüştür. Ancak tanrıçanın doğum yaparken tasvir edildiği iddiası ihtimali daha kuvvetlidir bir zira bu devirde bu tür tasvirler Hacılarda da rastlanmaktadır. Tahtın iki yanında bulunan kedi cinsi hayvanlar ise, doğum esnasında tanrıçaya destek vermiş olmalıdırlar. Bu heykelciğin başı kaybolduğundan daha sonra restore edilmiştir¹⁹⁶.

Çatalhöyük'te bulunmuş olan ana tanrıça figürlerini iki kısımda inceleyen İngiliz Arkeolog James Mellart, genellikle kediyi andıran leopar, aslan gibi hayvanlarla birlikte gösterilmiş olan ana tanrıçayı hayvanların hakimi olarak nitелеmektedir¹⁹⁷ (bkz. Res. 10-11). (Anadoluda daha sonraki devirlerde de ana tanrıçanın özellikleri aslan, panter gibi hayvanlarla tasvir

¹⁹⁵ Mellaart 1962, 93.; Macqueen 1975, 13 Lev. XXIII, fig. 30.

¹⁹⁶ Vermaseren 1976, 16.

¹⁹⁷ Mellaart 1975, 94, fig. 24-31. Vermaseren 1977, 15. A. Şenel'e göre; koç, leopar ve aslan gibi "koruyucu" hayvanlarla birlikte gösterilen ana tanrıça resim, kabartma ve heykelcikleri, göçebe çoban topluluklarının yerleşik çiftçi topluluklar üstüne yerleşmeleri onlardan toplumsal artı alırken, başka göçebeler yağmalamasını diye onları korumaları olgusunun düşünsel yansıması olarak, hayvan totemli bir göçebe klan ile ana tanrıçalı bir yerleşik topluluğun bu tür bir yerleşmelerin ürünü olabilir (Şenel 1982 a, 184 d. nt: 180).

edilmiş olduğunu görüyoruz.) Çatalhöyük'teki kabartmalar iki tiptedir: Yüksek kabartmalar ve tam plastik olarak işlenmiş hayvan başları. Çoğunlukla kadınların tasvir edildiği kabartmalarda, duvar resimleri konu bakımından farklılık göstermektedir¹⁹⁸.

VI. tabakanın batı duvarında, duvara asılı bir tanrıça tasviri bulunmuştur. El ve ayakları yukarı doğru kıvrılmış ve göbek belirgin olarak şekillendirilmiştir (bkz. Res. 12-13). Alt kısımda ise üst üste konulmuş üç tane boğa başı bulunmaktadır. Büyük bir ihtimalle boğa figürü, tanrıçaya eşlik etmesi bakımından tanrıçanın oğlu veya eşi olarak düşünülmüştür. Yine aynı tabakada siyah taştan yapılmış olan Ana Tanrıça heykelciğinin ayakları belirtilmemiştir. Yüksekliği 155 cm. olup, vücudu dolgun ve bodur bir şekilde tasvir edilmiştir. Tanrıça sık sık elleriyle göğüslerini tutar şekilde gösterilmiş olmasına rağmen, bu tasvirinde geliş güzel bir şekilde ellerini karın hizasında kavşuturmuştur¹⁹⁹. Çatalhöyükteki ikiz tanrıça figüründe tanrıça iki başlı iki vücutludur. Fakat bacakları ortaktır (bkz. Res. 14) baş ve vücudun ikiz şekilde gösterilmesi bu tasvirin ikinci yarısının tanrıçanın erkek eşine ait olabileceği fikrini uyandırmaktadır. Ancak tanrıça vücudunun alt kısmına bir boğa başı yerleştirilmiştir. Bu boğanın alt kısmında ise daha küçük bir boğa motifi bulunmaktadır²⁰⁰.

Bu mevkide ele geçen bir çok buluntu sayesinde, Neolitik çağ insanının dini inançları, tanrı sistemleri, dini ayinleri hakkında esaslı bilgiler edinmek mümkün olmaktadır.

¹⁹⁸ Mellaart 1962, 76.

¹⁹⁹ Mellaart 1962, 76.

²⁰⁰ Mellaart 1962, 79, Lev. XX. d.

b.Hacılar'da Ana Tanrıça Kültü

Neolitik tabakanın Anadolu'da ikinci önemli merkezi ise, Burdur ilinin 35 km. güneybatısında, Hacılar Köyünün kenarındaki büyük ve düz bir tarladır. 1957-1960 yılları arasında yapılan kazılar Hacıların Çatalhöyükte mevcut olmayan son devir Neolitiği , Erken Kalkolitik ile Erken Neolitik arasındaki boşluğu doldurmaktadır²⁰¹ . Hacılar Neolitik kültürü, erken ve geç olmak üzere iki safha gelişim gösterir²⁰² . Hacılar kazılarında dokuz yapı katı tespit edilmiştir. M.Ö. 5700-5000 yılları arasında Hacılar buluntuları, Çatalhöyükteki buluntularla aynı yaştadır²⁰³ .

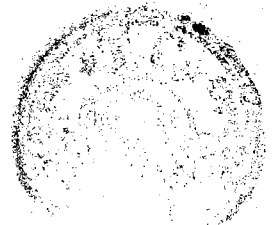
Hacılar'daki heykellerin büyük bir çoğunluğunda kafaların yapımında ayrı bir itina göze çarpmaktadır. Hacılarda, Çatalhöyükde ayrı olarak göğüslerinde süs eşyası taşıyan figürler mevcuttur. Bu devirde yapılmış olan heykelcikler incelendiğinde, dönem sanatçıların iki ayrı vücut formu kaydettiklerini görmekteyiz. Bu durum o dönemde Hacılarda iki ayrı ırktan insanların yaşadığını kanıtlamaktadır. Oturan figürünler, genelde iki hayvan arasında, göğüs kalça ve kaba etlerin aşırı derecede abartılmış olarak gösterilmiş karakteristik Ana Tanrıça figürünleridir. Çatalhöyükden ayrı olarak Hacılarda çocuğuyla birlikte betimlenen ana tanrıça heykelcikleri ele geçmiştir. Ana Tanrıçanın arkasına tutunmuş olarak tasvir edilen çocuk büyük bir ihtimalle erkektir. Bir diğer heykelde anne kucağında çocuğuyla birlikte bütünleşmiştir. Çocuğuyla oturan bir başka Ana Tanrıçanın saçları ve göz bebeği siyaha boyalıdır. Ana Tanrıçanın çok kaba gösterilmesine karşın çocuğun zarif olarak modele edilmesin bir tezat teşkil etmektedir²⁰⁴

²⁰¹ Sevin 1981, 24.

²⁰² Vermaseren 1977, 13.

²⁰³ Vermaseren 1977, 16.

²⁰⁴ Mellaart 1961, 49-52; fig 17-21; Mellaart 1975, 115, şek. 65.

(bkz. Res. 15-17). Pişmiş topraktan yapılmış bir kadın heykelciği de Çukurkent'te bulunmuştur. Ellerinden biri bacağının, diğeri ise göğsünün üstünde durmaktadır. İşlenişlerinde görülen estetik ve duruş pozisyonlarındaki serbestlik bu eserlerin, Anadolu Geç Neolitik çağına tarihlenen Hacıların V tabakasında ortaya çıkartılmış kadın heykellerinin benzerridir²⁰⁵. Geç Neolitik devre yani M.Ö. 6. bin yılının ikinci çeyreğine ve diğer bir deyişle Hacıların VI tabakası zamanına tarihlendirilen Konya ovasında bulunmuş olan bir ana tanrıça heykelciğide, vücut hatları çok şişman olarak işlenmiş, baş çıplak olarak gösterilmiştir. Heykelciğin en iyi işlenmiş kısmını gözler teşkil etmekte olup, bunlar, iri birer badem biçiminde derince belirtilmiştir. Kulaklar ise vücuda oranla çok küçük ve hafif olarak gösterilmiştir. Heykelcik, bir taraftan oturuş ve ellerinin yerleştiriliş pozisyonu ile Çatalhöyük eserlerini andırırken, diğer taraftan gözlerinin badem şeklinde işlenmiş olması nedeni ile de Hacıların Geç Neolitik kültürü temsil eden VI. tabakası yapıtlarına benzemektedir²⁰⁶.

Burdur iline bağlı Kuruçay Köyü yakınlarında, Kuruçay Höyüğünde Refik Duru başkanlığında yapılan kazılar sonucunda, birçok kadın heykelciklerine rastlanmıştır. Geç Neolitik devre ait bir kadın figüründe kollar alışılmışlığın dışında iki yana sarkıtılmış, göğüs ve karnı düz olarak gösterilmiş olup, sadece kaba etler belirtilmiştir²⁰⁷. Elleriyle göğüslerini tutar vaziyette tasvir edilen ana tanrıça figüründe yine bu mevkide ele geçirilmiştir²⁰⁸. Konya'nın Büyük Çumrasına bağlı Küçükköy yakınında bir sulama kanalının deposunun inşası sırasında bulunmuş olan tanrıça heykelciği, 5-3 cm yüksekliğinde ve 4-3 cm. genişliğinde olup, beyaz

²⁰⁵ Bilgi 1974, 2-3.

²⁰⁶ Eskioğlu 1980, 185-186

²⁰⁷ Duru I 1985 77

²⁰⁸ Duru, 1985 77

mermerden yapılmıştır. Heykelcik, bağdaş kurup oturmuş vaziyette, kolları dirsekten bükülü şekilde elleri yan yana ve köşeli olarak belirtilmiştir. Elleri ve ayakları çok kaba olarak gösterilen heykelciğin sol elinde dört, sağ elinde ise üç parmak bulunmaktadır. Gözler ise, Geç Neolitik çağın en önemli özelliği olan iri birer badem şeklinde işlenmiştir²⁰⁹. Konya bölgesinde bulunan, Konya Koyunoğlu müzesinde, beyaz mermerden yapılmış olan başı boyun dibinden kayıp ve kolları dirsekten kırılarak göğüs üzerine konulmuş heykelciğin elleri belirtilmemiştir, fakat ayakları işlenmiştir. Oldukça şişman bir insan figürünü gösteren bu eserin, karın altındaki kabartma dikdörtgen motifi, cinsiyet uzvunu örten bir giysi olarak düşünülmüş olsa gerektir. Bu heykelciğin yapılış tarihini, mermerden ve taştan yapılmış benzerlerine bakarak erken Neolitik çağ olarak tarihlendirebiliriz²¹⁰ (bkz. Res. 18).

Uğur Silstreli tarafından Köşkhöyük'te yapılan çalışmalar sonucunda, pişirilmiş renkli kilden yapılmış ana tanrıça heykelcikleri ele geçmiştir. Heykelciğin başı boynundan, sağ elide omuzundan kırılmıştır. Korunmuş olan sol eliyle göğüsünü tutan, oldukça şişman bir kadını temsil eden heykelciğin göbek çukuru ve kasıkları derin çizgilerle belirtilmiştir (bkz. Res. 19). Köşk höyüğün III. yapı katında bulunan iri çekik badem gözlü, iri göğüslü, kalçalı ve baldırlı heykelcik, elleriyle göğüslerini tutmaktadır. Eserin en yakın ve aynı manadaki benzeri Çatalhöyük'te II-A tabakasında bulunmuş, Geç Neolitik çağ doğurganlığını temsil eden ana tanrıça heykelciğidir. Yine bu bölgede bulunmuş olan iki heykelcik de, koyu kırmızı veya krem veya krem hamurlu pişirilmiş kilden kadın heykelciliği ellerini göğsünden kavuşturarak oturmuş bir kadını temsil etmektedir. Bu heykelciklerde çekik iri

²⁰⁹ Mellaart 1961, 57.

²¹⁰ Bilgi 1974, 6. Lev. VII, Res. 13.

badem biçimindeki gözler, ince uzun kalkak burun ve ağız dikkate alınarak Geç Neolitik çağ olarak tarihlendirilmiştir²¹¹ (bkz. Res. 20-22).

Tam olarak nerede bulunduğu belli olmayan, Manisa Arkeoloji müzesinde mevcut olan bir diğer ana tanrıça heykelciğinde de vücut uzuvları ayrıntılı olarak belirtilmiş, fakat ayaklar gösterilmemiş ve ellerde parmaklar bir kaç çizgi ile belirlenmeğe çalışılmıştır. Ellerinden biri göğüs üzerine diğeri ise dizi üzerine konulmuştur. Bu heykelciğin kabaca yapılmış benzerlerine, Afyon Arkeoloji, Kayseri Arkeoloji müzelerinde rastlanılmaktadır. Bu heykelcikleri, büyük bir ihtimalle Çatalhöyük II-I ve Hacıların VI. tabakasında ele geçmiş olan heykelciklerle aynı, Geç Neolitik çağ olarak tarihlendirmek mümkündür²¹²(bkz. Res. 23).

4. Kalkolitik Devirde Ana Tanrıça Kültü

Neolitik devirden sonra başlayan ve taş aletler yanında az miktarda madeninde kullanıldığı devre Kalkolitik devir denir. Kalkolitik tabiri, Hellen dilinde bakır anlamına gelen "khalkos" ile taş anlamına gelen "lithos" dan türetilmiş olup, "Bakır Taş Devri" olarak da isimlendirilir²¹³. Kalkolitik devirde, Neolitik devre göre önemli değişiklikler olmamış ise de bazı gelişmeler tespit edilebilir. Her şeyden önce tarım daha ilerlemiş, araçlar daha gelişmiştir²¹⁴.

²¹¹ Silistreli 1984, 497.

²¹² Bilgi 1974, 5 . Lev V. Res 10)

²¹³ Umar 1982, 6.

²¹⁴ Memiş 1989, 9, Duru 1968, 7-8.

Bu çağ Anadolu'da Neolitik çağa bakınca, daha geniş bir sahayı kaplar. Bölgesel özelliklerin iyice belirginleştiği bu dönemde, Anadolu insanı üretimde Neolitik çağa oranla daha ileri bir düzeye erişmiştir. Dini tasvirler eski geleneklere göre devam etmektedir. Erkek figürleri çok az bulunmakla beraber, yine çocuklar ya da leoparlarla birlikte gösterilen tanrıça heykelcikleri sanat eserleri repertuarında önemli bir yer tutmaktadır.

Çok defa elleri göğüsleri üzerinde çıplak olarak tasvir edilen ana tanrıça heykelcikleri yapımı, bu çağda devam etmektedir. Giyimsiz devirlerin hatırasını taşıyan bu idoller mahalli farklar göstermekle beraber mahiyetlerinin aynı olduğuna, yani dini bir maksatla yapılmış olduklarına şüphe yoktur²¹⁵. Ana Tanrıçanın pişmiş toprak heykelcikleri Neolitik çağa oranla daha stilize bir şekilde gerçekleştirilmiştir.

Anadoluda yaklaşık olarak, M.Ö. 5000-3000 yılları arasına tarihlenen Kalkolitik devrin en önemli yerleşme merkezleri, Pulur, Canhasan, Beycesultan, Horoztepe ve Alacahöyük'tür.

Erzurum'un 20 km. güneybatısında bulunan Pulur höyüğünde, 1968-1971 yılları arasında Hamit Zübeyr Koşay'ın başkanlığında yürütülen kazılarda 1970 yılının en önemli eserlerinden olan kutsal bir ocak bulunmuştur²¹⁶. Odanın geniş ve kapalı ucunda, kavisli şekilde 1,47 metre uzaklıkta, oturmuş ve eteklerini yaymış durumda, kilden yapılmış ana tanrıça heykeli bulunmaktadır. Bu heykel alışılmış heykellerden büyük farklılıklar gösterir. Yüz hatları bir üçgen içine alınmıştır. Boynundaki düzensiz elips biçimi hatlar, şişmanlıktan oluşan yağlılığı belirtebilir. Heykelin kollarının ucunda aynı şekilde küçük iki yüz daha vardır. Kollarının iç tarafında eğimli olarak başka iki yüz daha yerleştirilmiştir. Bu heykelde neden birçok yüz

²¹⁵ Kınal 1962, 32.

²¹⁶ Kutsal Ocak, X-kat 83 nolu odada bulunmuştur.

olduğu sorusu akla gelmektedir. Burada esas ana tanrıça yanında, tali tanrılarının gösterilmiş olması mümkündür. Bu heykelciğin yüksekliği ise yaklaşık olarak 0.50 metre genişliğide 0.60 metre kadardır²¹⁷.

Konya'nın Karaman ilçesi sınırlarında, ilçe merkezinin 12 km kuzeydoğusunda bulunan Canhasan'da, M.Ö. 5. binyılın ilk yarısına ait olan pişmiş topraktan bir kadın heykelciği ele geçmiştir. 32,5 cm yüksekliğinde olan bu heykelcik, hayli ilginçtir. Dizlerini kırmış oturan bir tanrıçayı sembolize eder. Karın, göğüs düz olarak gösterilmiştir. Elleri dizlerinin üzerinde durur vaziyettedir. Başı ise oldukça uzun bir şekilde tasvir edilmiştir. Yüzündeki uzuvlar ise belirtili değildir. Başında başlığı mevcuttur. Ancak bu başlık türü daha önce görülmemiş bir tarzdadır²¹⁸.

Doç. Dr. Mehmet Özsait'in yürütmüş olduğu araştırmalar sonucunda Erken Kalkolitik çağ yerleşmelerine ait Karaatalı Köyünün 43 km. güneydoğusunda yer alan Düden hüyükte ele geçen bir ana tanrıça heykelciği, en ilginç yüzey buluntusu olup, yarısı kırık bir heykelciktir. Fazlaca tahrip olmuş olan bu heykelciğin mevcut yüksekliği 8,5 cm dir. Önden bakıldığında iri, badem şekilli gözleri ve burnu seçilmektedir. Baş ile boyun hemen hemen aynı kalınlıkta olarak gövde ile birleşmektedir. Omuzlar kırık olduğundan, ilk şeklinin ne durumda olduğu bilinmemektedir. Yalnız vücuda oranla oldukça küçük olarak yapılmış olan her iki el, göğüslerin üzerinde durmaktadır. Heykelciğin başının arka kısmında sırtına doğru inen ince saçları boynunun hemen altında düzgün olarak toplanmış ve at kuyruğu şeklinde örülmüştür. Heykelcik, göğüsün alt kısmından kırılmıştır. Bu heykelciğin Hacılar'da gördüğümüz ana tanrıça heykelciğinin bir benzeri olması ihtimal dahilindedir²¹⁹.

²¹⁷ Koşay 1973, 16, Lev. 21.

²¹⁸ French 1965, 85.

²¹⁹ Özsait 1983, 8.

Erken Kalkolitik çağa ait, Kuruçay Höyüğü kazıları, küçük buluntular içinde, pişmiş topraktan ayakta duran, steatopik özellikleri vurgulanmış, ondan fazla kadın figürün parçaları ele geçmiştir. Koyu bej hamurdan yapılan ve üzerinde kırmızı astarı olan bir ana tanrıça figüründe Geç Kalkolitik çağ olarak tarihlendirilmiştir. Başı kopmuş olan heykelciğin, kolları göğüs üzerinde birleştirilmiş durumdadır ve kaba etler aşırı biçimde iri gösterilmiştir. Erken Kalkolitik çağın tanrıça figürün geleneği ile bazı ilişkileri olmakla birlikte bu eser Geç Kalkolitik içinde bu tip eserlerin yapılmasında bazı değişikliklerin söz konusu olduğunu göstermektedir²²⁰ (bkz. Res. 24)

5. Tunç Devrinde Ana Tanrıça Kültü

M.Ö. 3000-1200 yılları arasını kapsayan Tunç devri, Eski Tunç Devri (M.Ö. 3000-2000), Orta Tunç Devri (M.Ö. 2000-1500) ve Yeni Tunç devri (M.Ö. 1500-1200) olmak üzere üç kısma ayrılmaktadır²²¹. Eski Tunç devrinde, bakırın bol miktarda kullanılmasından dolayı, zaman zaman bu devir Bakırçağı olarak da adlandırılmaktadır. M.Ö. 2500-2000 yılları arasında Anadolu insanı, bol miktarda kullanılan bakırın son derece yumuşak olması ve çabucak eğilmesi yüzünden, bakırla kalayı birleştirerek tuncu elde etmiştir. Eski Tunç devrinde, bakırın yanı sıra, tunç, kurşun ve

²²⁰ Duru 1985, 77, Res. 4

²²¹ Bu devirde Anadolu'da etrafı surlarla çevrilmiş küçük şehir devletlerinin olduğunu, Mezopotamya kökenli Şartamhari metinleri vasıtasıyla öğreniyoruz.

kalaydan başka altın, gümüş ve elektron gibi farklı madenlerden de bol miktarda kullanılmıştır²²².

Eski Tunç çağında, madenden yapılmış çeşitli eserler arasında, kadını bereketin sembolü olan ana tanrıçayı temsil eden kadın heykelciklerinin yapımında çok ileri gidilmiştir. Tunç devri insanların dini inançlarını gösteren bu idoller, eski dönemlerdeki gerçekçi figürlerin aksine tümüyle soyutlanmıştır. Bu devir idollerinin en karakteristik özellikleri ise, Ege türünde mermerden yapılmış olan keman biçimli idoller olmalarıdır.

Eski Tunç devrine ait, ele geçen tanrıça tasvirlerinin büyük bir çoğunluğu çıplak olarak betimlenmiştir²²³. Hepsi cepheden ve ayakta durur vaziyette gösterilmiş olup, dirsekten bükülü kolların yukarı kasmı bedenden ayrıktır. Genellikle eller, göğüsle bel arasında kalan kısma yerleştirilmiştir. İki yuvarlak kabartı ile gösterilen göğüsler ise yukardadır. Bacaklar daima bitişik olarak tasvir edilmiş olup, dizlerin çoğundada kemikler özellikle gösterilmeye çalışılmıştır. Göbek iri bir yuvarlak kabartı veya tek merkezli iri bir daire halindedir. Cinsiyet kısmı, içi çeşitli şekillerde taranmış geniş bir üçgen şeklinde ifade edilmiştir. Genellikle çıplak olan figürlerde, uzun boyun, geniş bir kolye ile süslenmiştir. Alın üzerinde tek sıralı yuvarlak kabartılar halinde gösterilen saçlar, göz kuyruklarından itibaren omuzlara doğru iki örgü şeklinde inmektedir (bkz. Res. 25-27)²²⁴.

Eski Tunç devrinin önemli merkezlerinden olan Alacahöyük'te²²⁵ kadınlık kudreti ve bereketi kült fikri daha farklı bir şekilde yansıtılmıştır. Sayısı daha az olan şematik kil idollerin yanısıra ana tanrıça tasvir şekilleri

²²² Memiş 1989, 12, Kınal 1962, 36, Temizer 1979, 21.

²²³ Sistemli kazılarda bulunmadığı için, buluntu yerleri ve bulunuş şartları bilinmeyen kurşun figürlerin ve bilhassa taş kalıpların sayısı son senelerde azımsanmayacak kadar artmıştır (Emre 1971, 41).

²²⁴ Emre 1971, 42, Lev I res. 1-3.

²²⁵ Alacahöyük, Çorum iline bağlı Alaca'nın 171 km. kuzeybatısındadır. Burada kalkolitik devirden Hitit İmparatorluk çağına kadar gelen bütün tabakalar keşfedilmiştir.

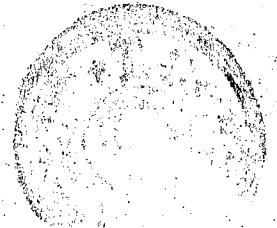
kült standartlarında gizlidir²²⁶. Alacahöyüğün 5-8 mimarlık katları Eski Tunç çağını temsil eder. Bu yapı katlarında ele geçen ana tanrıça heykelciklerinden biri stilize olarak yapılmıştır. M.Ö. III. binin ikinci yarısına ait olan, gümüşten yapılmış idolün yüksekliği 10,6 cm.'dir. Göğüs ve kalça özellikle belirtilmiş olmasına rağmen kol ayrımı belirtilmiş değildir. Boyu üçgen biçiminde olan idolün göz ve kulakları belirgindir²²⁷. Alacahöyük'te yukarıda da belirttiğimiz gibi sayısı az olan ana tanrıça idolleri farklı şekillerde ortaya çıkmaktadır. Sığır ve kadın uluhiyetlerinin çok eski zamanlarda görülen beraberliği, Alacahöyük'te bu eski kültür fikrinin devam ettiğini gösterir. Ana kudretinin ilk doğan kültür fikrini, Alacahöyük'te çıkan boynuz süslü ziynet eşyalarının ve ona benzer tasvirlerin kültür standartlarında kalıcı kılabilmek için sığır tasvirleri esası üzerine ve bu tasvirlerin eski dişi uluhiyete aidiyetine dair bariz işaretleri kendilerinde toplamaktadırlar. Alacahöyük standartlarında, kültür tasavvurlarının mümessili, olarak görmemiz lazım gelen hayvanlardan bir diğeri de geyiktir. Alacahöyük standartlarında daha çok geniş gören bir düşünce var olanın daha etraflı bir tanınması ifade edilmiştir. Bu izah bakır çağ Alacahöyüğünün kültür seviyesine tamamen uyar. Bize kadar varan kültür muameleleri ve tanrıları tanıtan alametler onların geçmişi ve aslı üzerine ışık sekerler. Diyebiliriz ki Alacahöyük standartlarındaki geyik ve sığırda yakın şarkın büyük ana kudreti herhalde şekil değiştirerek korunmuş olan Magna Mater kültür fikri içinde vücut bulmuştur²²⁸.

Bir diğeri Tunç devri yerleşim bölgesi olan Eskişehir civarındaki Demircihöyük kültürünün de M.Ö. 3000-2300 yılları arasında yaşadığı kabul edilmiştir. Demircihöyük buluntularının en önemli grubu ise idoller ve

²²⁶ Hançar, 1945, 268.

²²⁷ Koşay-Akok 1973, 48.

²²⁸ Hançar, 1945, 268-275.

figürünlerdir. Bu bölgede bulunmuş olan keman biçimindeki iki idol, bakır çağının topraktan yapılan figürünlerine yeni birşey katmamakla beraber, bu geleneğin Anadolu'nun bu kısmında da yayıldığını göstermesi bakımından değerlidir. Bu idollerde de tanrıça Neolitik devirden itibaren sık sık karşılaştığımız şekli olan göğüslerini tutmuş olarak tasvir edilmiştir²²⁹.

Kültepe-Kanis'de²³⁰ Tahsin Özgüç başkanlığında yapılan çalışmalar sonucunda, Eski Tunç devrinden itibaren bir çok tanrıça tavsirine rastlanmıştır²³¹. 1b katının E/6 tabakasında bir evin stelli odasının tabanı altında ve II. kata ait bir evin kısmen kerpiç duvarı, kısmende fırını üstüne gelmek üzere bir mezar içindeki iskeletin kalça kemiğine dayalı vaziyette fildişinden çıplak bir kadın heykelciği durmakta idi. Dar ve düşük omuzlu olan heykelciğin parmakları teker teker işlenmiş olup, elleriyle göğüslerini alttan tutmaktadır. Kalçaları geniş ve etlidir. Bacaklarının dizden aşağısı kısa ve kalındır. Önceden hazırlanmış cinsiyet uzvu çukurluğuna ayrı bir maddeden yapılmış olan müselli kısım itina ile yerleştirilmiştir. Heykelcik, tek parça halinde işlenmiş bir taht üzerinde oturmaktadır²³². Kültepe Karumunun II. tabakasında ele geçen bir tanrıça figüründe, tanrıça göğüslerini tutmaktadır. Göğüsleri iki iri yuvarlak kabartı, göbeği merkezi kısım kabarık olan bir daire ile belirtilmiştir. Yuvarlak yakalı ve kısa kollu bir elbise giymiştir. Elbisenin yakası ise iki sıralı kabartma şeritlerle süslüdür. Elleri ve dörder tanesi gösterilen parmakları, teferruatlı bir şekilde

²²⁹ Özgüç 1944, 94.

²³⁰ Kayseri Ovasının kuzeydoğusunda yer alan Kültepe (Konesi) Karahöyük (Karaev) köyünün güneyinde olup erken çağlarda ovanın baş şehridir. Kültepe, Kayseri'nin 20 km. kuzeydoğusunda ve Kayseri-Sivas demiryolu üzerindeki Gömeç İstasyonunun 25 km. kuzeyindedir. 1950'den beri höyükte yapılan çalışmalar Kültepe'nin Erken Tunç çağında önemli bir merkez olduğunu göstermiştir (Baydur, 1970, 29).

²³¹ Tanrıça ya eteğini açmış yada göğüslerini tutar vaziyette bazende üst kısmı çıplak olarak tasvir edilmiştir. Kurşun, fildişi gibi malzemeden yapılmış heykelcikler yanında taş kalıp ve mühürler üzerine işlenen bu tanrıça, bazen yanında bir tanrı ve kucağında göğüslerini tutan bir çocukla tasvir edilmiştir (Özgüç 1959, 52).

²³² Özgüç 1953, 367.

işlenmiştir. Bel girintisi ve kalça hattı yumuşak kavislerle belirtilmiş olan heykelciğin bacakları ise kırktır (bkz. Res. 28). 1 b yapı katında yine elleri ile göğüslerini alttan tutan bir tanrıça tasviri ile bir tanrı tasviri bir arada bulunmaktadır. Tanrıçanın başındaki bere şeklindeki başlıkla Neolitik devirde de karşıyoruz²³³. (Bkz. Res. 29)

Bir diğer Eski Tunç devri yerleşim bölgesi olan Aksaray yakınında Acemhöyükte yapılan kazılar sonucunda IV. yapı katında bulunmuş bir tanrıça heykelciğinde, tanrıçanın birer geniş levha halinde aşağıya inen dalgalı saçları vardır. Burnu iri, büyük gözleri badem şeklinde, kaşları ise kavislidir. Çenesi ise iri üçgen şeklindedir. Kolları beli hizasında hafif bir kavis meydana getirmekte, omuzlara ise dik birer açıyla bağlanmaktadır. Elleri umumiyetle çıplak tanrıçalarda görüldüğü şekilde göğüsler altında kavuşturulmuştur. Yuvarlak göbeği, iki paralel şerit halindeki kemerinin altındadır. Kalçaları geniş ve yuvarlak, bacakları birleşik ve düz, cinsiyet uzvu üçgen şeklinde belirtilmiştir. Belden yukarısı ve iri başı gövdenin aşağı kısmına bakınca nispetsiz ölçüde uzundur²³⁴.

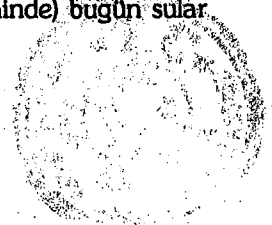
Orta Tunç devri olarak tarihlendirebileceğimiz Afyonkarahisar'ın Karaağaç mevkinde bulunan idoller, oval kurs biçimindeki başı normalin üzerinde uzun boylu, dar omuzları veya kuvvetle stilize edilmiş kolları ve geniş çuval biçimli vücudu ile dikkat çekmektedir. Çok zarif bir etki uyandıran bu idol, ana tanrıçayı temsil etmektedir²³⁵. Veli Sevin başkanlığında İmikuşağında²³⁶ yapılan kazılar sonucunda bol sayıda küçük ana tanrıça figürünleri ele geçmiştir ki bunları da Orta Tunç çağı olarak tarihlendirmek mümkündür. Bu idoller arasında Suriye türünde çok sayıda ana tanrıça

²³³ Emre 1971, 27, Le V Res. 1, Lev VIII, res. 1a

²³⁴ Özgüç 1968, 5.

²³⁵ Alp 1965, 4.

²³⁶ İmikuşağı, Elazığ-Malatya arasında Fırat kenarında (Elazığ-Baskil kesiminde) bugün sular altında kalan bir höyük.

figürünü ile biçim yönünden küçük bir kapağı andıran ve benzerlerine yalnızca Şemsiyetepe ile Tell-Chuera'da rastlanmış olan başka bir ana tanrıça figürünü ilgi çekicidir²³⁷.

Eski Tunç devri insanların dini inançları hakkında ölü gömme adetleri'de bilgi vermektedir. Bu devrin mezar şekilleri, ölü hediyeleri de olarak Kalkolitik çağ adetlerinin devamıdır. Mezarlarda bulunan sığır, köpek, keçi ve koyun kemikleri mezar başında kesilen ölü kurbanı adedinin varlığına işaret ettiği gibi, diğer taraftan bu devirde ehlileştirilen hayvan cinslerini de göstermektedir. Mezarlarda bulunan kap, kakak gibi eşyalar daima küçük ve itinalı parçalar olduğundan, bunların ölüye öteki dünyada kullanılması için sembolik manada konuldukları zannedilmektedir. Mezarlardaki ziynet eşyaları, silah vs. zati eşyalarda bize bu devrin sanatı hakkında bilgi vermektedir²³⁸. Çoğunlukla kutsal yerlere ve mezarlara ölü hediyesi olarak bırakılan eserler arasında çapları 5 cm ile 30 cm arasında değişen bereket tanrıçasını temsil eden idoller bulunmaktadır²³⁹.

M.Ö. III. binyıldaki Eski Tunç devrinde Orta Anadolu'da Kızılırmak (Halys) kavisini ile Toroslar arasında ve Yeşilırmağa kadar uzanan sahada Hatti kavmi, Doğu Anadolu, Güneydoğu Anadolu ve Kuzey Suriye yöresinde Hurri kavmi²⁴⁰, Toros sıradağlarının ötesinde güneydeki Akdeniz sahillerinde ise Luwi kavimlerinin yaşadıkları bilinmektedir. Eldeki arkeolojik buluntulara göre ana tanrıça inancının Hatti kavminde de devamını

²³⁷ Sevin-Köroğlu 1984, 163.

²³⁸ Kınal 1962, 52.

²³⁹ Su mermerinden (alabastardan) yapılmış, yuvarlak gövdeli tek, çift veya üç uzun boyunlu, başlı heykelciklerin gövdeleri tek merkezli dairelerle ve geometrik motiflerle süslü olup, çıplak olarak düşünüldüğü görülmektedir (Temizer 1979, 25).

²⁴⁰ Eskiçağ Önasyasının dinler tarihi açısından son derece önemli bir kavmi olan Hurriiler, M.Ö. 2000'ler de Kuzey Suriye bölgesinde yaşamışlardır. Bu kavmin dinler tarihi açısından önemi onun Mezopotamya ve Anadolu arasında ve buradan da Yunanistan vasıtasıyla pekçok dini kavramı getirmiş olmasıdır.

görmekteyiz. Örneğin Horoztepe'de²⁴¹ bulunmuş olan bir heykelcik ayakta duran ve bebeğini emziren bir kadını temsil etmektedir. Ortadan ayrılmış saçları alın hizasında ve iki yanda kıvrımlar halindedir. Burun iri ve yassı, dudaklar kalın, yüzü oldukça etli ve çatma kaşıdır. Çıplak gövdesi iri baldırlı olup, steatopişik değildir. Diz kapağındaki adaleler oldukça iyi işlenmiş, karın adaleleri hafifçe belirtilmiştir. Birbirine bitişik olan ayakların parmakları da teker teker işlenmiştir. Sağ eli ile çocuğun bacakları arasında tutar. Çocuğun başını tutan sol eli ise biraz bozulmuştur. Sağ iri göğüsün açıkta bırakılmış olması çocuğunu emzirecekmiş izlenimini vermektedir. Çocuğunu ayak ve kolları görebilecek nitelikte büyük yapılmıştır. Bu heykelcik umumi görünüş itibarıyla Horoztepe'deki madeni eserin pişmiş topraktan başka bir örneğini teşkil eder²⁴².

Horoztepe'de kilden yapılmış heykelciğin başka bir örneği olan bronz heykel ve Ankara yakınlarındaki Hasanoğlan'da altın şeritlerle süslü gümüş heykel, Hatti resim sanatının saygınlığını gösterir (bkz. Res. 30-31). Vücutları ve herşeyden önce kafa henüz idol formundadırlar. Tabii durumu ayaklarda görülür. Tasvirler kült eseridirler ve bir idol formundadırlar. Fakat bir stil gelişmesi göstermektedirler. Boğazköy, Alışar²⁴³ ve Kültepe'de M.Ö. 18. yüzyılda idollerde bir gelişme, ilerleme görülür. Çok defa altın lehvalarda keman formu çift idoller sembolize edilmiştir. Aynı mezarlarda ele geçmiş olan bu idoller, genellikle ya yüksek rütbeli rahiplerin elbiselerine dikilirdi yada eski stilde kült süs eşyası ve dekorlu olarak kullanılırdı. Alacahöyükte

²⁴¹ Horoztepe, Tokat'ın kuzeyindeki ilçe merkezi Erbacının bitişiğindedir. 1957 yılında yürütülen kazıları Tahsin Özgüç ve Mahmut Akok yürütmüşlerdir. Horoztepe, Kalkolitik ve Tunç devrine ait buluntular vermiştir. Bu konuda ayrıntılı bilgi edinmek için bkz: T. Özgüç-M. Akok, Horoztepe eserleri, Belleten, C. 21, 1957, s. 201-209.

²⁴² Tezcan 1960, 192.

²⁴³ Alışar Höyüğü, Yozgat'a bağlı ve onun 34 km doğusundaki ilçe merkezi Sorgon'u diğer bir ilçe merkezi olan Sarıkaya'ya bağlayan yolun ortasına yakın bir yerde, Alışar Köyü'nün 2,5 km kuzeyindedir. Höyük, Kalkolitik çağdan başlayarak, çeşitli devirlerin buluntularını vermiştir. Bu konuda ayrıntılı bilgi için bkz. Kınal 1962, s. 25-26.

ele geçmiş olan ikinci heykel, şematik formlu idol olarak verilmiş ve insan vücudu olarak tasvir edilmiştir. Bu heykeller evin tabanında bir mezar içerisinde bulunmuştur. Yine bu bölgede bulunmuş orta büyüklükteki heykeller, ellerinde libasyonla ilgili olan kaplar taşımaktadırlar²⁴⁴.

Horoztepe'de bir kaya mezarından çıkarılmış mükemmel bir sanat eseri olan, çocuğunu emziren kadın, büyük bir bronz heykeldir. Heykelcikte göğüsler, düğme formunda ve şematize edilmiştir. Horoztepe bronz heykeli, Alaca heykellerine göre daha canlı ve bereketlidir. Merkezi, Anadolu metal atölyelerinin stilini aksettirir. Alaca'da kap taşıyan heykelciklerin bacakları birbirine paraleldir. Boğa ve geyik heykellerinin bacaklarında bu yüzden benzerlerinden öyle ise anne ve çocuk, hayvan heykelleri aynı metal atölyelerinde yapılmış olabilir ve bunların ayakları döküm formundadır. Anne ve çocuk heykelinde kulaklar büyük teşkil edilmiştir. Alacahöyük heykellerinde de kulakların aynı şekilde tasvir edildiğini görüyoruz. Göz çukurluğuna ise metal yahut kıymetli taş konuyordu. Aynı tip idoller, Kültepede de bu çağın özelliklerini yansıtır. III. bina ait olan bu heykeller Erken Bronz çağının son safhasındandırlar. Hatti sanatının üstün bir eseride Hasanoğlan heykelidir. Bu eser, Hasanoğlan'da bulunan tek bir buluntudur. Hatti kökenli olduğu açıktır. Baştaki saçlar karakteristik bir örnektir. Alaca mezarlardaki altın işçiliğinin benzeridirler. Zira Erken Tunç çağının en karakteristik özelliklerinden biri göğüslerin ufak kabartı şeklinde tasvir edilmeleridir. Bu tür sanat eserlerinin boyunları uzun yapıyor ve bu durum Anadolu ve Kyklad adaları idolleriyle de uygunluk gösteriyor²⁴⁵.

²⁴⁴ Akurgal 1961, 15.

²⁴⁵ Akurgal 1961, 16.

III. HİTİTLERDE ANA TANRIÇA KÜLTÜ

Hint Avrupa soyundan olan Hititler²⁴⁶ hakkında ilk ciddi çalışmayı Archibald Henry Sayce yapmıştır. Yazarın 1879'da "Küçük asya'da Hititler" ismiyle bir makalesi yayınlanmış, ardından 1880'de Londra Kutsal Kitap Arkeoloji Kurumunda büyük etki yaratan ve kendisine bir süre "Hitit'lerin Kaşifi" adının takılmasını sağlayan konferansını vermiştir. Hayatı boyunca Hititler üzerinde çalışmış olan Sayce, Hititleri ilk kez kültür yaratmış bir ulus olarak tanıtmakta kalmamış, onların hiyegroglif yazılarındaki bazı işaretleri kendine özgü yöntemiyle çözümleyerek bu yolda ilk olumlu adımı atmıştır. Sayce'in öne sürdüğü tezi, kutsal kitapta (Tevrat'ta) Hititlerden söz edildiğidir. Gerçektende Hititlerin ıbranice kutsal kitapta adları HİTTİM olarak geçmekte idi²⁴⁷.

Hitit'lerin Hint Avrupa soyundan oldukları, ve dillerinin de hemen bütünüyle çözümlendiği halde hali hazırda Hitit tarihini karanlıkta bırakacak bir takım problemler bulunmaktadır. Bunlardan en önemlisi de Hititlerin daha genel bir terimle Hint-Avrupalı toplulukların Anadolu'ya giriş yolları meselesidir. Anadolu'ya nereden geldikleri kesin olarak bilinmemekle birlikte, onların geldiği yer hususunda üç farklı görüş bulunmaktadır. Birinci görüşe göre, Hititler Anadolu'ya Boğazlar üzerinden gelmişlerdir. İkinci görüşü savunanlar, onların Kafkaslar üzerinde Anadolu'ya geldikleri kabul ederler. Üçüncü görüş ise onların Kuzey Suriye üzerinden Anadolu'ya geldikleri yolundadır²⁴⁸.

²⁴⁶ Lehman 1977, 162, Lloyd 1978, 57.

²⁴⁷ Ceram 1984, 25,78 Hititler adını verdiğimiz kavim hiçbir zaman Hitit adını benimsememiş, kendilerini Anadolu'nun M.Ö. 3. Binyıldaki sahipleri gibi "Hattiler" diye isimlendirmiş, oturdukları topraklarada "Hatti ülkesi" adını vermiştir (Memiş 1989, 25).

²⁴⁸ Kinal 1962, 33-34, Memiş 1989, 24, Ceram 1984, 72, Lloyd 1967, 57-58, Akurgal 1961, 20-21.

M.Ö. 2. bin yılda bir kaç yüzyıl süreyle en üst düzeyde büyük bir siyasal güç oluşturan Hititler²⁴⁹, arkeolojik buluntulara göre (M.Ö. 2. bin yılında) Kızılırmak çengelinin içinde yerleşerek yeni bir halk topluluğu oluşturmuşlardır. Adı geçen bölgede o zaman oturmuş olan Hattilerle yeni gelenlerin arasında zaman zaman savaş dönemlerinin varlığını ve çarpışmalarının doruk noktasına ulaşmış olduğunu, yerleşmelerdeki insan eliyle belirli bir amaca dayanan tahripler, yıkıntılar ve kül yığınları kanıtlamaktadır. Orta Anadolu antik Kapadokya bölgesine ilk gelen Hitit beylerinin kurmuş oldukları şehirleri ve çevresindeki toprakları ile egemenlikleri oranında ülkeye yayıldıkları; doğuda Fırat nehrine, batıda Sakarya nehri yöresine, kuzeyde Kızılırmak ağzına, güneyde ise Akdenize ulaşmadan Toros ve Anti Toros eteklerine dek yerleşmelerini genişlettiklerini, yazılı belgeler ve arkeolojik kalıntılar ortaya çıkarmaktadır²⁵⁰. Hititler, kazandıkları toprakları ve durumlarını askeri üstünlükleriyle ve anlaşma politikasıyla belirlenen becerikli diplomasisi sayesinde korumasını bilmişlerdir²⁵¹.

Anadoluya sonradan gelen Hititler, kendilerine özgü kültürlerini zorla kabul ettirmek yoluna gitmemiş, aksine bünyelerine uygun gördükleri her şeyi almışlardır. Hitit kültürüne paralel olarak, Hitit dini de pek çok değişik kökenli ögenin birleşmesinden oluşmuş karışık bir yapı gösterir²⁵². Hititlerin dine verdikleri önemi, bırakmış oldukları Hattuşas arşiv belgeleri ile kanıtlanan bu kavmin binlerce tanrıya sahip olduğu bizzat kendilerinden kalan bir belgede anlatılmaktadır²⁵³. Bu belgelerden de anlaşılacağı üzere Hitit Devleti tek bir din etrafında manevi bir bütünlük kurmamıştır. Diyebiliriz

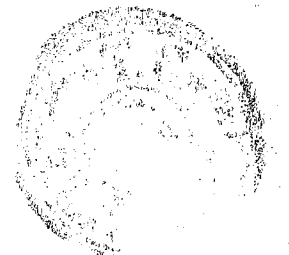
²⁴⁹ Ceram 1984, 151.

²⁵⁰ Darga 1978, 8.

²⁵¹ Ceram 1984, 151.

²⁵² Demirci 1985, 72; Loon 1983, 22; Lehman 1977, 166.

²⁵³ Çapar 1974, 201-202; Memiş 1989, 133.

ki, Hititlerin din konusunda temel ilklere hoşgörü politikası olmuştur²⁵⁴. Hitit tanrıları içinde yer alan Hint-Avrupa kökenli halkın yaşadığı bölgelerin tanrıları olduğu gibi, Anadolu'nun yerli halkı olan Hattiler'le Hurri, Yukarı Mezopotamya ve Kuzey Suriye tanrıları, hatta İndo-Ari ırkından gelenlerin mevcut tanrıların tesiri altında bulunmakta idiler. Anadolu'nun yerli halkı olan Proto Hattilerin tanrılarına tapdıklarını Boğazköy metinlerinde ele geçen ifadeler ispatlanmaktadır: "Rahip şimdi Hattice şu duayı okur ²⁵⁵. Ayrıca yerel tanrılara o kavmin dili ile dua etmiş olmaları, kendi dilleri ile edince tanrının anlamayacağı düşüncesinden kaynaklanmaktadır²⁵⁶. Nitekim, Hitit metinlerinde yüzlerce Hurri tanrı adının geçmiş olması, Hititlerin Hurri kavminin dinine de büyük ilgi duyduklarını göstermektedir²⁵⁷. Bütün bu tanrılar topluluğu Hatti ülkesinin bin tanrısı biçiminde özetlenebilir²⁵⁸.

Hitit panteonuyla ortaya çıkan tanrılar düzeni, Hititler'in bütün dinsel inançlarına hakim durumda bulunuyordu. Boğazköy'de meydana çıkarılan devlet arşivi vesikalarının yarısından fazlasının dini muhtevalı olduğu düşünülürse, Hitit'lerin dine verdikleri önem kendiliğinden anlaşılır. Hitit siyasi antlaşmalarının sonunda her iki tarafın şahidi olarak bir çok tanrı adlarının²⁵⁹ geçmiş olması tanrıların bütün hayata hakim olduğunu gösterir. Hititler'de din ve siyaseti birbirinden ayırmanın mümkün olamayacağı da bir gerçektir. Öyleki, Anadolu'nun siyasal bakımdan Hitit yönetiminde merkezileştirilmesi dinsel anlamda bir sinkretizmanın oluşmasına yol açmıştır. Çünkü, Hititler yendikleri kavimlerin tanrılarını, kendilerine kötülükler

²⁵⁴ Ceram 1984, 172.

²⁵⁵ Kinal 1962, 208.

²⁵⁶ Hitit dini üzerinde en çok müessir olan, daha doğrusu Hitit dininin temelini teşkil eden din, yanlış olarak Proto Hatti denilen asıl Hattilerin dini ile bu kavimlerin yakın karabetti olduğu anlaşılan Hurri ve Sümer dinleri olmuştur(Günaltay 1987, 215).

²⁵⁷ Kinal 1962, 209.

²⁵⁸ Memiş 1989, 133

²⁵⁹ Şenel 1982, 96.

dokunmaması için benimser, tapınmalarında beraberinde getirirlerdi. Bu durum ise onları bir sinkretizmaya, yani aynı nitelikte olan tanrıları birbiriyle eş tutmaya sevk etmiştir²⁶⁰.

Hitit dini inancına göre tanrılar insan biçiminde düşünülmekte idi. Bir çok temel ögenin ve kavramların komşu uygarlıklarla aynı olmasının yanısıra Hitit dinini ve ilahlarının en belirgin özellikleri, insanlarla kurdukları ilişkilerdir. Yalnız biçim olarak değil, her yönüyle tanrılar insan şeklinde düşünülmüştür; onlarda yerler ve içerler, çalışırlar, hastalanırlar ve hatta geçici bir süre içinde olsa ölürlerdiler²⁶¹.

Resmi panteona giren tanrı ve tanrıçaların betimleri, Yazılıkay'daki kabartmalarda bulunmaktadır. Bunların hierogliflerle yazılmış adları da tasvirlerinin hemen yanında yer almaktadır. Ancak tabii nedenlerden ötürü çok yıprandığından hepsinin kimliğini saptamak güçleşmektedir²⁶². Dişi tanrı, diğer Anadolu kavimlerinde olduğu gibi Hititlerde de büyük önem kazanmıştır. Hitit panteonunun başındaki kadın tanrı, Arinna şehrinin Güneş Tanrıçası zamanla bütün tanrıları asimile ederek en üstün tanrı olmuştur. Anadolu'da Neolitik devirden itibaren egemen olan "Toprak Ana" inancı Hitit'lerde Güneş Tanrıçası olarak geçmektedir²⁶³. Daha önceki bölümlerde de bir çok kez belirttiğimiz gibi "Toprak Ana" inancı, insanların verimlilik düşüncesinden kaynaklanmıştır. Toprak, tek başına gerekli olan verimi sağlayamaz. Toprağın verimli olması için bir takım etkenler gereklidir. Bunlardan en başta geleni güneştir. Zira, toprak üzerindeki bitkinin büyümesinde, güneşde toprak kadar etkilidir. Öyle ise "Toprak Ana" inancının, Hitit'lerde Arinna Şehrini Güneş tanrıçası olarak geçmesi tanrıçanın fonksiyonunun farklı olduğu düşüncesini gerektirmez.

Hitit ülkesinin baş tanrıçası, Arrina şehrinin Güneş tanrıçasının aslı Hitit panteonuna dayanır. Bir tanrı ağıtında;

²⁶⁰ Çapar 1945, 202.

²⁶¹ Dinçol 1982, "Hititler" And Uyg. Ans. C.I., Ankara 1982, s. 72 Demirciye göre; Hitit tanrılarının Yunan tanrılarına da olduğu gibi insan biçimli olarak düşünülmesinin nedeni muhtemelen Hind-Avrupa grubundan gelmiş olmasına dayanır. Bu açıdan Mezopotamya ve Mısır teolojisinden biraz ayrılmış görünüyor (Demirci 1985, 76)

²⁶² Lehman 1977, 166.

²⁶³ Macqueen 1959, 105.

"Senden fazla saygı gören,
 Ve senden büyük bir başka tanrı yoktur.
 Bütün tanrılar senin büyüklüğüne saygı gösterirler,
 Doğruluğun dürüstlüğü'n hakimi sensin.
 Cennet ve krallığa ait bütün topraklar senin nüfusun altındadır.
 Güneş tanrıçası Arinna,
 bütün tanrıların en merhametlisi sensin.
 Güneş Tanrıçası Arinna, bütün insanlar, seni takdis eder kutsarlar.
 Sen bağışlayıcısıdır.
 Bütün toprağın sahibi Güneş tanrıçası Arinna,
 Karaların şerefli tanrısı.
 Sen adaleti paylaştırmaktan yorulmazsın.
 Cennetin kapıları senin için açıktır.
 Sen her ülkenin anası ve babasıdır.
 Hazırlanan bütün kurban törenleri senin içindir. "

denilmektedir²⁶⁴. Güneş Tanrıçası Arinna ile Hatti'lerin tanrıçası Hepat²⁶⁵ ,
 ikilik bir saygı görmekte idi. Dinsel metinlerde ve kurban listelerinde
 Arinna'nın Güneş Tanrıçası ile Hurri kökenli olduğunu gördüğümüz Hepat
 birbirlerinden ayrı tanrılar olarak görünürlerse de, IV. Tuthalya döneminde
 ikisinin eş anlamda oldukları, aynı sıfatları taşıdıkları şüphesizdir.
 Nitekim bir metinde ikisi bir arada şöyle anılmaktadır: "Arinna'nın Güneş
 tanrıçası, benim efendim, bütün ülkelerin kraliçesi, sen Hitit ülkesinde
 Arinna'nın Güneş Tanrıçası adını taşırsın. Sedr (ağaçları) ülkesinde ise adın
 Hepattır²⁶⁶ . Bu suretle Arinna şehrinin Güneş Tanrıçası ile Hurri kökenli
 Hepat aynı uluhiyeti temsil etmekte idi. Diğer taraftan Arinna şehrinin
 Güneş Tanrıçasının Hatti ismi ise Wurusemu idi²⁶⁷ .

²⁶⁴ Lehman 1977, 264, Baydur 1970, 63.

²⁶⁵ Hepat kültürünün merkezi Kizzowatna'daki Kummanu idi. Kral II. Mursiliş, krallığının dokuzuncu senesinde Hepat yortusu için bizzat bu şehre gitmiştir. Bu şehirden başka daha birçok şehirlerde de Hepat tebci ediliyordu. Hitit Devletinin yıkılmasından sonra Hepat kültürde ortadan kalkmış ve onun yerini, III. Hattusilis zamanında revaç bulmaya başlayan Samuhali İhtar almıştır (Kınal 1962, 215-216).

²⁶⁶ Bossert 1951, 234.

²⁶⁷ Wuruzimu/Wuruntelimu Wuru (n) semu Wurusemu ile Arinna şehrinin Güneş Tanrıçası eşittir. Macqueen, Tanrıça Wurusemu'nun, Arinna'nın Güneş tanrıçasının anası olduğu fikrini ileri sürmektedir. Hurri tanrıçası Hepat'ında benzer tabiatlı olduğunu hatırlatılacak olursak, şöyle bir sonuca gidebiliriz; Hepat=Wurusemu=Arinna'nın Güneş Tanrıçası (Macqueen 1959s. 175, 177).

Tanrıça Hepat'ın bilinen en iyi tasvirlerinden birisi Yazılıkaya açık hava tapınağında görünür. Burada Yazılıkaya'ya giden ziyaretçileri en çok etkileyen şey, yapılış tarzının hantal olmasına rağmen sahne merkezinde sağlanan başarıdır. Hepat, bu tasvirinde başını öne eğmiş vaziyette tasvir edilmiştir. Yüz ifadeleri, düzgün bir burun ve küçük dudaklar şeklinde işlenmiştir. Kulağındaki sade küpeler ise tanrı ve kralların küpelerinin benzeridir. Burada tanrıça, gerek prehistorik dönemlerdeki gerekse arkaik ve klasik devir tasvirlerindeki belirgin özelliği olan ve bu özelliği yazılı belgelerde de belirtilmiş bulunan "Vahşi Hayvanların Egemeni" niteliğini gösterir. Bir panter üzerinde ayakta durmuş olduğu halde uzun pleli bir giysi ve silindirik yüksek bir polos gişmiştir. Elinin üzerindeki Hitit Hieroglif işaretlerinden anlaşılacağı üzere kendisine "Hepatu" denilmektedir²⁶⁸.

Yazılıkaya'daki tasvirinde de görüldüğü gibi Hitit çivi yazısı metinlerinde, tanrıçanın adı ekseriye Hepat, ender olarak da "su" eki ile birlikte Hepad (d) us, suretinde görülür. Hurri metinlerinde Hewat telâffuzuna dahi rastlanılır, bu sebepten Tevrat'taki Hawa (Eva)'nın Hur tanrıçası Hewa (t)'a irca edilmesine uğraşmıştır. Ana ve oğul terkiibini ise Hepat sarruma tanrı adında bulmaktayız. Bu teşkilde Hepat-Sarruma'yı "Hepat'in Sarruma'sı olarak anlamak gerekir. Yani bu isim sadece Hepat'in oğluna aittir. Yine M.Ö. II. bin yılına ait olan Hepat'in ikinci elemanını teşkil ettiği şahıs adları arasında Pudu-hepa, Dadu-hepa, Musu-hepa, Gilhu-hepa, Erum-hepa gibi isimleri görmekteyiz. Bunların hepsinde Hurca kökenlidir²⁶⁹. Büyük Hitit Devleti zamanına ait Yazılıkaya'daki Hepat tasvirinde tanrıçanın sağ yumruğunun üzerindeki Hitit hiyeroglif yazıtı DHe-Pa-tu şeklindedir. Fraktin'deki tanrıçanın oturur vaziyetteki tasvirinde tanrıçanın adı ideografik olarak ^DHIPATU suretinde yazılmıştır. Bundan başka Halep menşeli olup Büyük Hitit Devleti zamanına ait bulunan ve üzerinde ^D He-pa-SARU+ma'ya vakfından bahsedilen bir yazıta sahip

²⁶⁸ Çapar 1974, 203; Günlaltay 1987, 202.

²⁶⁹ Bossert 1951, 325.

bulunuyoruz. Bu yazıtın kesin bir surette tarihlendirilmesi henüz mümkün değildir. Çünkü geek kendisini Halapa kralı olarak gösterilen yazıt sahibinin ve gerek babasının adı kati surette okunmamaktadır²⁷⁰.

Hitit metinlerinde, Arinna şehrinin Güneş tanrıçasından ayrı olarak Kara Tanrıça (DINGIR-GE) isminden bahsedilmektedir. Metinde geçen yazılarda; "ma-a-an DINGIR LUM GE₆ LIM KUR URU Parnassa şehri Kara Tanrıça harpas bayramı yaparsa bir ölçek arpa, bir ölçek buğday tanrılar anası için verilir." KUB VIII'deki katalogda ise Kara Tanrıça Şamuha şehrinde görülür. KUBXXX II'de II. Mursılı, "Atalarımın Tuthalya Kara Tanrıçayı Kızziatna'dan Samuha'ya nakletmiş ve onu orada ayrı bir mabede koydurmuştur." Bu suretle bu metinden Kara Tanrıça'nın asıl vatanının Kuzzuwatna olduğunu ve buradan da Samuha'ya nakledildiğini öğreniyoruz. Bütün bu Hitit metinlerinden açıkca anlaşılıyor ki, Kara Tanrıça, Kuzzuwatnalı yani Hurrili idi. Sonradan bir Hitit kralı tarafından Fırat kenarındaki Samuha'ya nakledilmiştir. Şamuha'dan başka birde Parnassa şehrinde Kara Tanrıçaya tapınılıyordu²⁷¹. Kara Tanrıça'nın kült törenlerinde, SAL AMA-DINGIR-UM²⁷² ve SALMES hazgara-i isimli rahibelerin, bu tanrıça şerefine kutlanan harpas bayramında kurban merasimini yönetirlerdi. SAL pal vatalla isimli rahibelerr ise, Kara Tanrıça'ya yapılan kurban törenleri esnasında bazen yalnız, çoğu zamanda diğer ilahici rahiplerle birlikte bir dua veya ilahi dilinden bir metni okurlardı²⁷³.

²⁷⁰ Bossert 1951, 326.

²⁷¹ Kinal 1981, 235-236.

²⁷² Hitit rahiblerinin en yüksek sınıfını SALAMA DINGIR LIM "Tanrı Analarının" ünvanını taşıyan kadınlar meydana getirmekte idi. Bunların daha çok tanrıçaların kültüründe yer aldığını ve ayinlerde rahipten sonra zikredildiklerini görüyoruz. "Tanrının Anası" ünvanlı rahipler, günlük kültürün icaplarını yerine getiriyor ve önemli bayramların kutlama törenlerinde baş icracı olarak yer alıyorlardı. SALAMA-DINGIRLIM niteliğini taşıyan kadınların önemini gösteren bir husus da bu ünvanla adlandırılmış bir bayramın varlığıdır. Hitit başkenti Hattuşa'da tesbit edilen 18 bayramdan birinin adı "EZEMES-AMA-DINGIR'LIM" tanrı analarının bayramlarıdır. (Darga 1974, 230).

²⁷³ Darga 1974, 234-235.

Hititler'de kraliçelerin önemli dini işlevi ve kült görevleri olduğu rituallerin yayımlanması sayesinde anlaşılmaktadır. Hitit panteonunun başında bir kadın tanrı, Arinna şehrinin Güneş Tanrıçası'nın yer aldığı hatırlanacak olursa, Hitit kraliçelerinin bu fonksiyonu da tabii karşılanmalıdır. Hattusili III, yeğeni Urhi-Teşup'u tahttan indirip kendisini kral ilan ettikten sonra eşi kraliçe Pudehepa ile hükümdar çifti olarak Arinna'nın Güneş Tanrıçasını tebci etmiş ve ona şükranlarını ifade eden dualar yazdırmıştır. Ünlü bir dua metni şöyle başlamaktadır: "Oh! Arinna şehrinin Güneş Tanrıçası, karaların efendisi, toprağın, kralların, kraliçelerin ve Hatti Ülkesinin efendisi" şeklinde geçmektedir²⁷⁴. Sadece yazılı belgelerde değil, taş üzerine işlenmiş rölyeflerde de kült görevlerini yapan kralların yanında kraliçeler gösterilmiştir. Fraktin, Alacahöyük ve Aslantepe'deki kabartmalar bu resimlerle süslenmiştir. Bu törenlerde kral ve kraliçe özel elbise giyinmiş vaziyette tasvir edilmişlerdir. Franktin'deki kabartmada Pudu-hepa giyinik olarak gösterilmiş ve bütün vücudu gizli tutulmuştur. Kraliçenin, tanrıça'nın baş papazı ile birlikte tanrıçaya libasyon yaparken resmedilmiş olan tek rölyeftir.

Bazı belgelerde tanrıça Hepat (Arinna şehrinin Güneş Tanrıçası), kraliçe Pudu-hepa'nın tanrıçası, Lavazantiya şehrinin İştari olarak geçer. Dini törenlerin çoğu merkezde Hattuşa şehrinde ve komşu şehirlerde yapılan törenlerde de kutsanmakta idi. Kraliçe daima tören yapılan şehirlerde gezerdi. Dini törenlerde kraliçenin bulunduğu topluluk ise "The Great Gathering" (büyük topluluk) olarak adlandırılırdı²⁷⁵.

²⁷⁴ Bir diğer dua metninde ise şu ifadeler geçmektedir: "Arinnanın Güneş Tanrıçası, tanrım, illerin mevlası, göğün ve yerin hükümdarı, Hatti ülkesi krallarının ve kraliçelerinin hükümdarı, Hatti ilinin meşalesi, Hatti ili kral ve kraliçelerini tayin eden tanrı, eğer sen Arinna Güneş Tanrıçası, Hatti ilinin kral ve kraliçesine nazar edersen, o senin nazarınla mesut olacaktır" (Günaltay 1987, 220).

²⁷⁵ Darga 1974, 940, 941, 949, 952.

Hitit dini törenleri oldukça uzun sürerdi²⁷⁶. Hitit panteonundaki Güneş Tanrıçası Arinna'nın diğer tanrılar arasındaki iletişimi sağladığı düşüncesi'de egemendir. Zira Hititli dua ederken, "Güneş Tanrıçası Arinna sen bütün toprağın, bütün dünyanın efendisisin" demektedir²⁷⁷. Hitit dönemi ana tanrıça kabartmalarının karakteristik özellikleri kral, kraliçe yada diğer tanrılarla birlikte resmedilmiş olmalarıdır. Büyük Kral Hattusili, (M.Ö.1275-1250) nin ismini taşıyan kaya kabartmalarında, kral ve kraliçe tanrıların payı olarak içkilerinin bir kısmını yere dökmektedirler. Oturan tanrıçanın sağ elinde bir içki kasesi bulunmaktadır. Yüz hatları sathi olarak çizilmiş olan kraliçenin aksine, tanrıça figürünü bloklanmış, ancak bitirilmeden bırakılmıştır²⁷⁸. Büyük Hitit Devleti zamanına ait bir diğer heykelcikte Kayseri'nin Sarioğlan ilçesine bağlı Çiftlik Köyü'nün güneyinde Mustafa adında bir kişi tarafından bulunmuş olan ana tanrıça heykelciğidir. Bu heykelcik, Hitit dönemi heykellerinin özelliklerini yansıtmaları bakımından önemlidir. Tanrıça, arkalıksız yanları hafif yukarı kalkık bir tahtta oturmakta olup, vücudunu tamamen örten bir kalın manto ve yuvarlak serpuş giymiştir. Mantonun boyun ve bileklerde yaptığı bordürler iyice seçilmektedir. Karşidan bakılınca yuvarlak yandan sivri görünen serpuşu kaşlara kadar inmektedir. Arkadaki uzun saç, kulakları açıkta bırakan serpuşun altından aşağıya doğru incelemek suretiyle, tahtın üst sınırına adar uzanmaktadır.

²⁷⁶ Lehman 1977, 63, Darga 1974, 952. Hititler memleketin ve milletin hayatında vukua gelen uğurlu, iyi olan tabii ve içtimai hadiseleri kutlamak için birçok bayram törenleri tertip etmişlerdir. Tabiata hayat veren güneş yaylarının karlarını eriterek toprağı ısıtmağa başladığı zaman gerek insanlarda ve gerekse tabiatta canlanma kendini gösterir. Hititlerin baharı kutlamak için tertip ettikleri tören bir tane değildir. Elimizdeki metinlerden anlaşıldığına göre bu törenlerin adedi ikiden fazla idi. Bunlardan biri "Puruliyaş" bayramı, diğeri de "AN-TAH-ŞUMsar" bayramıdır. İkinci kelimenin soğan manasına geldiği kati olarak bilinmektedir. Bu kelime aslen Sümerce olup bunun bir bitki nevini ifade etmek için kullanıldığı, sonundaki "Sar" açık olarak göstermektedir. Filhakika bu ad altında yapılan törenlerin tek bir defa ve tek bir yerde yapılmayıp birçok yerlerde ve müteaddit şekiller altında icra edildiğini gösteren daha esashi deliller mevcuttur (Ar. 1943, 57).

²⁷⁷ Lehman 1977, 264.

²⁷⁸ Macqueen 1975, 86.

Tanrıçanın öne doğru uzattığı sol eli göğsü üzerindedir. Baş parmağı içte kalacak şekilde ve bir nesne tutar durumdaki sol elide dizi üstündedir²⁷⁹ (bkz. Res 32-35).

Daha önce Anadolu'nun prehistorik devirlerinde gördüğümüz üzere ana tanrıça tasvirleri genel olarak çıplak gösterilmiştir. Ancak Hititler devrinde geldiğimizde ana tanrıça figürünleri çoğunlukla giyinik yada yarı giyinik olarak tasvir edilmiş olmasını insanların çağın ilerlemesine paralel olarak tanrılarını düşündüklerini ifade edebiliriz. Hititler'de Arinna şehrinin Güneş tanrıçası (Hepat) zamanla diğer tanrıları asimile ederek en üstün tanrı olmuşsa da, çok tanrılı din anlayışının vermiş olduğu düşünce ile ana tanrıça inancı bu devirde, prehistorik devirlere nazaran biraz daha etkisini yitirmiştir.

Hayvanlardan müteşekkil zengin bir çevresi olan giyinik bir tanrıça tasviride yine Kanis'in II. katında ele geçmiştir. Bir elinde kadeh, diğerinde hydriadan çıkan kamışı tutan bu tanrıça, uzun bir elbise ve bere şeklinde bir başlık giymiştir. Hititler devrinde giyinik olaak gösterilen tanrıçalar da müşterek alamet, koyun, kuş ve kadehtir. Kültepe yerli mühürlerinin bir tanesinde takkeli çıplak bir kadın, sol elinde bir kartal, sağ omuzunda eğri bir silah ile tasvir edilmiştir. Ayaklarında da uçları yukarı kalkık ayakkabılar bulunmaktadır²⁸⁰.

Tanrıçaya kurban olarak sunulan hayvanlarda genellikle koyun ve sığır gibi hayvanlar idi. Nitekim hiyeroglifle yazılmış olan biri Hitit kurban formülünde Tanrıça Kupapa'ya bir sığır ve bir koyun kurban takdim edildiği belirtilmiştir²⁸¹. Hitit metinlerinde adak kurbanlarından başka bir de kefaret kurbanı vermek adetinin var olduğu görülür. Kefaret kurbanı vermek adetinin

²⁷⁹ Doğan 1969, 12.

²⁸⁰ Özgüç 1975, 27-28.

²⁸¹ Ceram 1984, 172.

var olduğu görölür. Kefaret kurbanı, dini manada işlenen bir günahın kefareti olarak sunulmakta idi. Metinlerde her ne kadar at kurbanından bahsedilmişse de, Osmankayası mezarlığında ele geçen at kemikleri, zaman zaman at kurbanının'da varlığı düşüncesini uyandırmaktadır²⁸².

²⁸² Kınal 1962, 221-222.

IV. DEMİR DEVRİ KAVİMLERİNDE ANA TANRIÇA KÜLTÜ

M.Ö. XII. yüzyılda Ege Göçleri²⁸³, (ya da Deniz kavimleri Göçü veya Kuzey Göçü) ve onu izleyen gelişmelerle birlikte Önasya ve Ege havzası kültürleri "Demir Çağına" girmiş olmaktadır. Yani demir teknolojisinin getirdiği köklü değişiklikler söz konusudur. Yaklaşık M.Ö. XII. yüzyıl ortalarında Eskidoğu ve Eskibati kültür bölgelerinde kendini gösteren tarihsel olaylar, bu zamanda demir madeni ve teknolojisinin ortaya çıkışı, M.Ö. II. bin yılın bronz teknolojisine dayalı Eskidoğu (Hitit-Mısır-Babil-Mitanni) ve Eskibati (Mykenai-Akha) devletlerinin merkezi yapılarının sarsılmasını, yıkılmasını sonuçlarken, Ege havzasının doğusunda ve batısındaki kuvvetler dengesinide parçalamıştır²⁸⁴. Ege göçlerinden sonra, özellikle Anadolu'da bazı dini reformlar yapılmıştır. Fakat yeni gelen kavimler, dinsel alanda bölgenin eski kültürlerini benimsemişlerdir. Örneğin; Hitit kralı I. Suppiluliuma zamanında (M.Ö. 1380-1348) önemli bir tanrıça olan Karkamış'lı Kubaba'nın kültü, hemen hemen bütün Küçükasya'ya yayılmakla kalmamış, muhtemelen Frigler aracılığı ile Batı Anadolu üzerinden Yunanistana kadar gitmiştir²⁸⁵.

²⁸³ Modern tarihlerde Ege göçleri olarak gösterilen bu kavimler hareketinin köklerini o zamanlar daha henüz tarih öncesi çağlarını yaşayan Orta Avrupa'da aramak gereklidir. İkinci bin yılda Trak'ların işgali altında bulunan Balkan yarımadasının güneybatı bölgelerine İliryalıların girmesi üzerine yerlerinden oynatılan bazı Trak kabileleri, en çok Brig'ler yada Frig'ler Boğaz'lar üzerinden Anadolu'ya geçerek bu ülkenin batısında ve kuzeyinde oturan savaşçı kavimlerin katılmasıyla günden güne büyüyen bir çığ halinde Hitit devletine saldırmışlar, şehir ve kasabaları yakıp yıkarak bu devleti ortadan kaldırmışlar, aynı zamanda büyük Anadolu'nun etnik ve sosyal bünyesinde büyük değişiklikler meydana getirmişlerdir. Bu kavimler yalnız Anadolu tarihini değiştirmekle kalmamışlar, bir taraftan Doğu Anadolu üzerinden Transkafkasya'ya girmişler, diğer taraftan Suriye ve Filistin üzerinden Mısır sınırlarına dayanmışlardır (Mansel 1988, 88).

²⁸⁴ Çapar 1978, 43.

²⁸⁵ Memiş 1989, 75.

1. Geç Hitit Şehir Devletlerinde Ana Tanrıça Kültü

Hitit İmparatorluğunu kuran Hint Avrupalı insanlar, nasıl Anadolu'ya gelip yeni bir uygarlık sentezi yarattılarsa, onlardan sonra gelenlerde Hitit Devletini ortadan kaldırıp kendi yaşam biçimlerini yerleştirmişlerdir. Hitit İmparatorluğunun yıkılışı ile birlikte belgeler susmuş olduğundan , Anadolu köprüsünü bu kez kullananların kimler olduğunu ve siyasal iktidarın ortadan kalkmasından sonra ülke halkının ne olduğunu kesinlikle öğrenemiyoruz. Ege göçlerinden sonra Anadolu'da Hitit Devletinin yerini Frigya ve Urartu Devletleri almıştır. Frigya Devletinin kuruluş tarihini, yaklaşık olarak İ.Ö. 750 Hititlerin yıkılış tarihini ise İ.Ö. 1200 kabul edersek, iki devlet arasında dört buçuk yüzyıl geçtiği ortaya çıkar. Bu süre zarfında Anadolu'da (Kızılırmak yayı içinde kalan bölgede), Hitit Devletinin bir uzantısı olarak, Geç Hitit şehir devletlerini görüyoruz. Bu küçük şehir devletlerinin Orta ve Güneydoğu Anadolu ile Kuzey Suriye'de yerleştikleri bir gerçektir²⁸⁶.

Geç Hitit şehir devletlerindeki dini inançlara bakacak olursak; şunu hemen belirtmeliyizki, coğrafi şartların dini inanç üzerinde büyük bir etkisi vardır. Dinlerin teşekkülünde etkili olan diğer bir faktör de o memleketin eski gelenek ve görenekleridir. Bir memleketi zabt eden yeni bir kavim, kendi tanrıları yanında oradaki mevcut tanrıları da benimsemekte idi²⁸⁷. Nitekim daha önceki bölümde ayrıntılı olarak açıkladığımız üzere Hitit Devletinin kendi tanrıları yanında, kendilerinden önce Anadolu'da yaşamış olan Hattilerin, Luwilerin, Hurriilerin tanrılarını da benimsemiş olduklarını görüyoruz.

²⁸⁶ Dinçol 1982, 122-123; Temizer 1979, 39.

²⁸⁷ Memiş 1989, 138.

Geç Hitit şehir devletleri zamanında da bazı farklarla birlikte aynı inanç sisteminin var olduğu bilinmektedir. Büyük Hitit İmparatorluğu zamanına ait metinlerde zikredilen Tanrıça Kubabaya Geç Hitit şehir devletleri devrinde tapınılmaya devam edilmiştir. Fakat tanrıça Kubaba/Kupapa asıl önemini Karkamış'da²⁸⁸ kazanmış görünüyor. Bu bölgede yapılan kazılar sonucu ele geçen yazılı ve yazısız belgelerin bir çoğunda tanrıçanın ismine ve tasvirine rastlamak mümkündür²⁸⁹. Örneğin Kargamış'ın merkezinde bulunan bir tapınağın dış duvarında, yürüyen bir tanrıça figürünü bulunmaktadır. Hawkins, bunun Kargamış'ın baş tanrıçası Kubabaya ait olduğu düşüncesindedir. Tanrıça, sağ elinde doğurganlık sembolü olan bir nar tutmaktadır. Sol elinde ise, 19. yüzyılda restore edilmiş bir çizime göre, bir buğday başağı bulunmaktadır. Buğday başağı, bereketi simgelemesi bakımından Kubaba'ya atfedilen bir amblem olarak görünmektedir²⁹⁰. Karkamış'daki başka bir kabartmada da Kubaba ve rahiplerine ait dini geçit töreni tasvirleridir. Bu kabartmada anlatılmak istenen olay eksiksiz bir şekilde tamamlanmıştır. Olayın bir dini tören sahnesi olduğu açıkça anlaşılmaktadır. Bu bölgede bulunmuş olan bütün kabartmalar bazalt ve kireçtaştan yapılmıştır. Ancak ele aldığımız kabartmayı bunların haricinde tutmak gerekmektedir. Tanrıça bir sandalye üzerinde oturmakta olup sol elinin arka tarafından tanrıça Kubaba'ya ait geçit töreni geçmektedir. Kubaba'nın arkasında ise bir aslan tasviri bulunmaktadır. Tören olayının en sonunda ise davulcu ve trampetçiler gösterilmiştir. Geçit alayında tanrıçanın

²⁸⁸ Güney Anadolu'daki önemli şehir devletlerinden biri olan Kargamış hakkında, son zamanlarda bir taraftan Hitit hieroglif yazılı kitabeler üzerindeki çalışmaların ilerlemesi, diğer taraftan Ugarit (ras Şamra) da 1953, senesi kazılarında bulunan çivi yazılı vesikalardaki bilgimiz bir hayli artmış bulunmaktadır. Eski Şark'ta en mühim şehirlerden biri olan Kargamış (Bugünkü Cerablus) şehri harabeleri, Bağdat demir yolunun Türkiye hudutlarını Fırat kenarında kestiği noktada kalmıştır. Hudut o şekilde çizilmiştir ki, nehrin batı kıyısındaki kale ile, iç şehir Türkiye hudutları içinde, dış şehir ise Suriye'de kalmıştır (Kinal 1958, 69).

²⁸⁹ Çapar 1974, 199.

²⁹⁰ Hawkins 1981, 56.

15 baş rahibi ile birlikte, 12 kişi ceylanları taşıyorken tasvir edilmiştir. Bu hayvanlar büyük bir ihtimalle kurban amacıyla taşınmakta idiler²⁹¹.

M.Ö. 1250 yıllarında Kargamış Kralı İni-Teşup, Kubabayı Kargamış topraklarının sahibi olarak ilan etmektedir²⁹². Kargamış'da ele geçen bizim için önemli bir kabartmada da, tanrıça Kubaba tasvir edilmiş olup, sol elinde ayna tutmaktadır. Kabartmanın arkasında bulunan yazıt, bu figüre Geç Hititlerce Kubaba denildiğini göstermesi bakımından büyük bir öneme sahiptir. Yine Karkamış'da ele geçen bir ana tanrıça kabartmasında tanrıça aslan üzerine kurulmuş tahtında oturmakta ve bir elinde ayna, diğer elinde ise nar tutmaktadır. Birecik ve Zincirli kabartmaları ile, Büyük Hitit Devleti zamanına ait olan Alacahöyük'ün tahtta oturan tanrıça figüründe de ayna ve nar görmek mümkündür. Kubaba'nın önemli sembollerinden biri olan ayna, dolayısıyla bu üç kabartmadaki figürleri Kubaba olarak düşünmek yanlış olmayacaktır²⁹³.

Karkamış ve yöresinde fırtına tanrısından²⁹⁴ sonra gelen Karhuha ve Kubaba'nın çift figür ile temsil edildiğini görmekteyiz. Tanrıçanın başlığında bulunan rozetler, Doğu Frigya'da bulunan bir diğer tanrıça kabartmasında, tanrıçanın farklı bir pozisyonuyla karşılaşırız. Tanrıça ile birlikte tasvir edilen kanatlar, onun bir ilahi vücudu temsil ettiğini ifade etmektedir. Ellerini göğüsleri üzerinde birleştirmiş olmasına rağmen üzerindeki elbisesi kalçalarına düşmüştür. Bu vesile ile tanrıçanın üst kısmı özellikle çıplak gösterilmiş olsa gerektir²⁹⁵. *Lexicon der Assyriologie* adlı Fransızca bir

²⁹¹ Ussishkin 1967, 184.

²⁹² Loon 1990, 8.

²⁹³ Çapar 1974, 200.

²⁹⁴ Hititler zamanında mevcudiyetini gördüğümüz Fırtına tanrısı, Geç Hitit Şehir Devletleri devrinde de varlığını sürdürmekte idi. Geç Hitit devrinde ait, Zincirli'de, Kültepe'de, Malatya, Gavurkale ve Kargamış'ta Fırtına tanrısı kabartmaları bulunmuştur.

²⁹⁵ Hisarın kuzeyinde yer alan kitabenin sonunda bir beddua metninde de; "Eğer birisi, bu kabartmayı tahrip ederse, Tarhunza, Karhuha ve Kubaba, ay, güneş ve Paprikara ona kızsinlar ve başını koparsınlar." denmektedir (Loon 1990, 9).

dergide, Laroche Kubaba hakkında tanımlayıcı bir makale hazırlamıştır. Bu makalesinde yazar tanrıçanın eski şark tanrıçası olduğunu zamanla Kubele yada kubebe olarak da batıya geçtiğini iddia etmektedir. Kargamış'ın bir takım idarecileri bir çok yazılarında Kubaba'dan bahsetmişlerdir. İdarecilerin kapı pervazlarında yer alan Kubaba yazısı bunu ispatlamaktadır²⁹⁶.

Kargamış'da çıkan bir ana tanrıça figüründe bugün British Muesum'da bulunmaktadır. Aynası ve peçesi ile hemen tanınabilen Kubaba, daha ziyade karşısında bulunan tanrıya ait olan bir boynuzlu hayvan üzerinde bir tahtta oturmaktadır. Bu hayvan, yarık boynuzları, yuvarlak ağzı, uzun kulakları ve kısa kuyruğu ile bir geyiği andırmaktadır. Kubaba'nın uzun tacı, genellikle kayaları ve dağları tanımlayan pul patronu ile işlenmiştir. Bu da onun toprak tanrıçası olduğunun ispatıdır²⁹⁷. Kubaba'nın varlığını bu çağa ait diğer bazı anıtlarda da görmek mümkündür. Kayseri ili sınırları içindeki Sultanhan yazıtında "Garmışa (Karkamış) nın tanrıça Kupapası diye anılmaktadır²⁹⁸. Yine Karkamış'ın egemenliği altındaki Til-Barsip (Tell Ahmar) ve Cekke'de tanrıça Kubaba boğa üzerindeki yerel fırtına tanrısı ile birlikte²⁹⁹. Yine Kargamış yakınlarında bir tahıl anbarının tavanında Yusuf Beğ isminde bir kişi koni şeklinde kırk bir başlık bulmuştur. Başlığın üzerinde de bulunan Kubaba yazısı bu devirde tanrıça Kubaba'nın bütün sosyal hayata hakim olduğunu göstermektedir³⁰⁰.

Geç Hitit şehir devletlerinden olan Sam'alda da³⁰¹ iki grup heykel bulunmuştur. Çıkış kapısına yakın olan bir yerde M.Ö. 2. binin

²⁹⁶ Hawkins 1981, 56.

²⁹⁷ Loon 1990, 8-9.

²⁹⁸ Çapar 1974, 198.

²⁹⁹ Çapar 1974, 201.

³⁰⁰ Hawkins 1981, 56.

³⁰¹ Sam'al, Gaziantep'e bağlı İslahiye'nin birkaç kilometre kuzeyine düşen demiryolu istasyonu Fevzipaşa yakınındaki Zincirli harabelerinde 1882-1902 yılları arasında Alman arkeolog Von Luschen tarafından kazılar yapılmış, şehrin etrafını çevreleyen surlar ve şehir kapıları ile saray ve mabet gibi önemli yapılar ortaya çıkarılmıştır. Gerek Sam'al krallarının

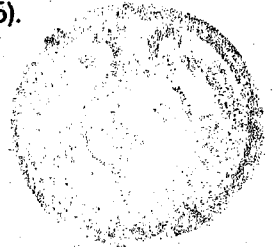
Boğazköyü'nü koruyan aslan, bu kez Sam'al şehir kapılarını korumaktadır. Kapının ön avlusundan dışarı bakan Zincirli heykellerinin diğer grubu ise hisardan çıkan tanrılar olayını temsil etmektedir. Karkamış'da olduğu gibi burada da tanrı ve tanrıçaların dönüşümünü görüyoruz. Bu sefer uzun örgülü saçıyla, baltası ve yıldırım çatalıyla kolayca tanınabilen Tarhunza ile mızrak ve kalkanı ile tanınan tanrı Karhuha arasında aynası ve peçesiyle gösterilen tanrıça ise muhakkak ki Kubabadır³⁰². Malatya'da ele geçen bir kabartmada, Kubaba Karkamış tanrısı Karhuha ile birlikte gösterilmiştir. Daha öncede Kubaba ile tanrı Karhuha'nın birlikte tasvir edilmiş olmasına dayanarak, diyebiliriz ki Kubaba, Karhuha'nın eşi olarak düşünülmüştür. Karhuha genellikle kutsal hayvan boğa veya aslan üzerinde ayakta dururken resmedilmiştir³⁰³.

Hellenistik devre ait bir mezarda malzeme taşı olarak kullanılmış, Kybele kabartmasının andezitten olması ve Bahçelievler'de ele geçmiş olması onu Ankara müzesinin Geç Hitit stilindeki aslan, at, sfenks ve boğa kabartmalarıyla ilgili göstermektedir. Akroterli alınlıklı bir niş içinde ayakta duran bir kadını tasvir eden eserin boyu 1.75 alt genişliği 0.97 alınlığın kaidesi seviyesindeki genişliği ise 0.88 metredir. Figürün dirseğinden bükülerek göğüs hizasında duran sağ elinin başparmağı ile diğer parmakları arasında kulplu ve emziği gaga ağzına benzeyen bir testi bulunmaktadır. Figür, daha kısa ve yalnız parmakları görülen ve sol göğsü hizasında olan sol elinde ise yırtıcı neviden bir kuş, muhtemelen bir kartal tutmaktadır. Tanrıça uzun bir entari, yani chiton ile manto giymektedir. Chiton göğüs kısmında diyoganal etek kısmında ise dikey kıvrımlar arz etmektedir. Elbisenin

gerekse Asur krallarının bıraktığı vesikalarla, bu şehrin tarihin aydınlanmış bulunmaktadır. Bu vesikaların tetkikine göre, Sam'al krallığının eski adı Ya'diya idi (Memiş 1988, 85).

³⁰² Macqueen 1975, 76.

³⁰³ Vermaseren 1977, 18.

benzerine Boğazköy'de bulunan Kybele ve çalgıcılar grubu ile Gordion'da Sakarya'nın kenarında meydana çıkan bir Kybele kabartmasında da rastlanmaktadır³⁰⁴.

Adana ile sınırları içinde, Karatepe, Aslantaş ve Domuztepe'de yapılan çalışmalarda, Geç Hitit dönemine ait araştırmalarda başının üstünde kanatlı güneş kursu, elinde ayna tutan baş örtüsü kadın kabartmasında bir tanrıça, bu tanrıçaya da Kubaba olarak yorumlamayı öğreniyoruz³⁰⁵. Buraya kadar söylediklerimizi özetleyecek olursak; bilindiği gibi Kubaba kültü çok eski bir geçmişe dayandığı gibi de çok uzun ömürlü olmuştur. Gök kubbesi fırtına tanrısının eşi olan Güneş tanrıçası Arinna, Hitit imparatorluğu devrinde Hurri tanrıçası Hepat ile eşitlenmiş, Geç Hitit döneminde ise Kubaba olarak ortaya çıkmıştır. Bu devirde Kubaba tapınımının özellikle Kargamış ve yöresinde ağırlık kazandığını görüyoruz³⁰⁶. Kubabanın bu devirdeki en önemli simgesi ise elinde tuttuğu aynadır³⁰⁷. Diğer bir ortak özellikleri ise, başlarında yüksek poloslar taşımış olmalarıdır. Polosların üzerindeki rozetler ise, Yazılıkaya'da baş tanrıçasının başlığı ile benzerlikler göstermesi bakımından ilginçtir³⁰⁸.

304 Temizer 1959, 122.

305 Dinçol 1988, 339.

306 Çapar 1974, 201.

307 Vermaseren 1977,

308 Çapar 1974, 201.

2.Frygler'de Ana Tanrıca Kültü

Bugün konuşulan Ermenice ile benzerlik gösteren İndo-Avrupai dil ailesine mensup Fryg'ler eski Anadolu kültürünün oluşumunda önemli rol oynayan kavimlerden biridir³⁰⁹. M.Ö. 8. ve 7. yüzyıllarda politika ve kültürleriyle çok güçlü bir grup olarak ortaya çıkmışlardır³¹⁰. Eski yazarlardan Herodotos ve Strabon'a göre o zamana kadar Bryg'ler yada Brigler olarak tanınan kavim, Makedonya ve Trakyadan boğazlar yoluyla Anadolu'ya geçmişlerdir³¹¹.

Frygia ülkesi, Anadolu'nun en eski yollarının kavşak noktasında kurulmuş olup, ülkenin sınırlarını kesin olarak çizmek, hayli güçtür. Kabaca Orta Anadolu'nun yüksek yaylası, Kızılırmak ve Konya bölgeleri ile Tuz Gölüne değin uzanan yöreyi içine almakta idi. Dinsel anıtlarının bulunduğu kutsal bölge ise, Hellenistik devirde "Phrygia Epiktetus" yada Küçük Phrygia denilen arazidir. Bu bölge, deniz seviyesinden yaklaşık 1250 metre yükseklikte, Eskişehir ve Afyonkarahisar arasında yer almış olup Phrygia'nın içindeki Tembris (Porsuk), Sangarius (Sakarya) Rhyndakus (Adırnos, Atranos Çay) gibi mitosda ve dinde kutsal bir kaç ırmak doğar ve kutsal kentler olan Pessinus ile bugün en dikkat çekici anıtından dolayı "Midas Kenti" denilen yerleşmeyi içine alır³¹².

Frigya Devletinin ilk kralı Gordion'a adını vermiş olan Gordios'tur Gordios'tan sonra Frygia tahtına geçen Midas zamanında Anadolu'da siyasi yönden büyük rol oynamışlar ve bu devirde Asurlularla mücadele etmişlerdi.

³⁰⁹ Lloyd 1967, 125; Demircioğlu 1944, 63; Çapar 1978, 65.

³¹⁰ Loon 1990, 29.

³¹¹ Çapar 1978, 4. Daha önce göçebe kabileler halinde Anadolu'yu kat etmişler ve Fırat'ı geçerek Kummuki=(Kommagene) Bölgesi istila etmişlerdir. Asur kaynaklarında Muskiler olarak adlandırılmaktadır (İplikçioğlu 1990, 77).

³¹² Çapar 1978, 46, Drew 1981, 57.

Midas'ın ölümünden sonra büyük bir siyasal güç göstermediği ve Anadolu'nun yabancı kavimlerden temizlenmesi isini Lydia'ya bırakmış olduğu bir hakikattir³¹³. Umumiyetle Midas'ın ölümü üzerine kavminin istiklâlini kaybettiğine hükmolunabilir. Fryg Devletinin sükûtu da, Hitit Devleti gibi bir felaket ile son bulmuştur.

Asur kaynaklarında M.Ö. 8. yüzyıldan itibaren, Fryglerle aynı oldukları kabul edilen Muşki'lerden sık sık söz edilir³¹⁴. Fryg Devleti M.Ö. 8. yüzyıl sonlarında Midas lakabını taşıyan krallardan birinin yönetiminde en güç dönemini yaşarken Anadolu yeni bir kavmin istilasına uğruyordu. Homeros'un Odyseia destanından öğrenildiğine göre, Kimmerler; oldum olası bol sis ve bulutlarla örtülü bir ülke olan Kırım Yarımadasında yaşıyorlardı. İskit'lerin saldırısına uğrayarak, yerlerinden oynatılmışlar ve Kafkaslar üzerinde Anadolu'ya girmişlerdir. Kimmeri'ler Orta Anadolu'da ilk defa Fryglerle karşılaşmışlar ve yapılan savaşta Fryg Kralı Midas Kimmerlere yenilmiştir. Bu yenilgi üzerine Fryg Krallığı da tarihe kavuşmuştur³¹⁵.

Fryg dini, Primitive Anadolu ve Hind-Avrupalı olmak üzere iki kısımdan oluşur³¹⁶. Frygiadaki en eksi karakteristik inanç, tabiat kültürüdür. Bu kült, Halysin doğusundaki Luwilerin KUBABA Lydialıların KYBELE yada KYBEBE, Fryglerin KUBILA yada MATER KUBILA, dedikleri doğanın büyük anasının kültü idi. Bu tanrıça AGDISTIS olarak da isimlendirilirdi³¹⁷. Fryglerle tanrıçanın kaynaşması dikkati çeken bir süreçtir. Zira Fryg'ler Anadolu Yarımadası içlerine girdeklerinde yerli halkın "KUBABA" olarak taptığı bir tanrıça bulmuş olmalıdırlar. Fryg'lerin hemen tümüyle Anadolu

³¹³ İnönü 1944, 224-225, Sevin 1982, 234, Lloyd 1967, 124.

³¹⁴ Lloyd 1967, 126.

³¹⁵ Çapar 1978, 46.

³¹⁶ James 1960, 99.

³¹⁷ Loon 1990, 32.

geleneklerini benimsemiş ve bunları sürdürmüş olduklarını en iyi biçimde bu ana tanrıça dini gösterir³¹⁸ .

Frygia da Ana Tanrıça fikri, doğaya hayat veren, bereketi sağlayan, insalar arasındaki savaşı ve barışı yönlendiren uluhiyettir. Fryg kabartmalarında, Kybele'nin başında kuleye benzer yüksek bir taç bulunmaktadır. Bu taç onun, kentlerin, hayvanların, tarımsal ürünlerin tek egemeni sayıldığıının simgesidir³¹⁹ .

Frygia'da Ana Tanrıça inancı krallarının kökenini Ana Tanrıçaya bağlayacak kadar güçlü idi. Efsaneye göre, Gordios'la ana tanrıça Kybele'nin birleşmesinden Midas doğmuştur. Midas büyüyünce ana tanrıça Kybele'nin rahibi olmuş ve son devirlere kadar yaşaşı Pessinusdaki Kybele'nin tapınağını kurdurmuştur³²⁰ . Tanrıça'nın en büyük tapınma yeri Pessinus'ta idi. Tanrıça, gökten inmiş bir idol olarak kabul edilirdi. Buda olasılıkla siyah meteorik bir taşı. Doğaüstü güçler için, kutsal taşların mesken yerlerine genelde Anadolu'da çok rastlanmaktadır³²¹ . Daha önce Hititler kısmında bahsettiğimiz üzere, göktaşının renginin siyah olduğundan dolayı bu idole "Kara İdol" ismi verilmiştir.

Büyük ana tanrıça ve onun genç sevgilisi Attis ile ilgili mitoslar bulunmaktadır. Fryg'lerde Attis muazzam bir şekilde ortaya çıkar. Daha önceki kısımlarda da incelediğimiz üzere ana tanrıça ve onun eşi farklı isimlerle adlandırılmışda olsa düşünce itibarıyla benzerlik göstermektedir³²² . Bir mitolojiye göre ise Agdistis, Pessinus kralının damadı Attise aşık olan onu ve onun kentini yıkıma götüren, kendini hadım edip, böylece dişi olan iki cinsiyetli bir canavardı. Diğer bir uygulamaya görede tanrıça Attis

³¹⁸ Memiş 1989, 76, Özgüç 1944, 65.

³¹⁹ James 1960, 100.

³²⁰ Vermeseren 1977, 22.

³²¹ James 1960, 99, Sevin 1982, 236.

³²² Gasparro 1985, 22, Persson 1942, 105, Bozkurt 1952, 94-95.

isminde bir Frygyalı çobanı seviyordu. Ancak bütün Frygia kadınlarının peşinde koştuğu Attisi bir kıskançlık sonunda tecrit etti. Yani Attisi çıldırtarak, onu kendi cinsel organını kesmesine yol açtı. Sonrada onu bir çam ağacına çevirdi³²³.

Ana Tanrıça'nın simgesi haline gelen büyük bahar bayramı ilk defa Pessinusta kutlandı. Her yıl ilkbahar'da kendi kendini sakatlamayı içine alan coşkulu yas ritüelini uygulayan inananlarının vasıtasıyla Attis her yıl yeniden dirilitir, ve böylece doğanın ölmüş kuvvetleri canlandırıldı. Ritüel esnasında, heyecan öylesine doruk noktaya varırdı ki, tanrıçanın en ateşli inananları kendilerini tanrıça ve Attisin şerefine hadım ederlerdi. Mit ve Attis kültü, bir hadımlık uygulamasından ziyade dinsel yorumlaması bereket ile ilgilidir. Frygia'da Kybele dini, yalnız Frygia ile münhasır olmayıp, doğu vilayetlerinde de vardı. Attisin Kybelenin oğlu olduğu düşüncesi Fryg tercümelerine tutarlı olarak nakledilmiştir. Frygia'da Attis kutsal mağarada phalloslarla beraber tasvir edilmiştir³²⁴.

Anadolu topraklarında yapılan kazılar, klasik geleneğin Frygler adıyla andığı bu ad altında tanıdığımız kavim grubunda verilebilen birçok arkeoloji buluntularını ortaya koydu. Fryglerin defin adetleri, ölü mimarlığı anıtlarının manalandırmak ve tarihlemek bakımından faydalıdır. Kaya anıtlarının gerçek özlere, ancak bu yolla ortaya konabilir³²⁵.

Frygia dini büyük mabed tanımamıştır. Din merasimleri, ayinleri açık mabetlerde, altarlarda geçer. Aslankayası, Kapıkaya, Fryg mabedinin özelliklerini çok iyi yansıtır. Yine bu bölgede bulunan Midaion Koçhisar altarlari kaya altarlariına örnektir. Bu açık mabetler ve kır altarlari, Phryg dininin sembolik karakterini tanıtmaları bakımından büyük önem

³²³ Çapar 1979, 197-198.

³²⁴ Gasporra 1985; Persson 1942, 105.

³²⁵ Kınay 1943, 54.

arzetmektedirler. Onlar baş tanrıça Kybele ile yakından ilgili olup, bizzat kendisini ifade ederler³²⁶. Frygia'lar'e ait Eskişehir ve Afyon civarındaki kaya kabartmalarının ekserisi kaya anıtları şeklindedir. Örnek üst cepheleri tahrip olmasına rağmen stilistik anıt Aslantaş mezarı, oldukça emniyetli işlenmiştir. Mezar kapısının her iki yanında aslanlar tasvir edilmiştir. 6. yüzyılın ilk yarısı olarak tarihlendirilen Aslankaya kült anıtı, Aslantaş mezar anıtına benzer Nişi³²⁷ ortasında iki aslan tarafından çevrelenen Kybele figürü söz konusudur. Diğer bir Kybele figürü, Aslantaş anıt mezarının yakınında serbest vaziyette bulunan bir nişin içinde tasvir edilmiştir³²⁸. Eskişehir civarında bir yerde bulunduğu söylenen bir diğer eserde sağ yanında çifte flüt çalan bir erkek figürünü ile Kybele figüründen itibarettir. Kybele'nin tanrısal özellikleri içinde Fryg müziğinin doğuşu ve yaşamasını ona bağlarlar. Heykelcik, koyu krem renkli hamurdan yapılmıştır. Kybele'nin başındaki polosun tamamına yakın bir kısmı tahrip olmuştur. Zira Frygia dönemine ait olan bütün Kybele tasvirlerinde tanrıçanın başında polos bulunmaktadır. Dikdörtgen bir kaide üzerinde bulunan Kybelenin ihtişam ve büyüklüğünü, ileri durmuş olan polosundan anlamak mümkündür. Çehre gözler ve göz bebekleri işli, burun düz ve ince, elmacık kemikleri belirli olan heykelciğin küçük ağız ve ince dudakları, vardır. Küçük erkek figürü, kısa elbise giymiştir. Tanrıça'nın büyüklüğünü göstermek için erkek figürü kasıtlı olarak küçük yapılmış olsa gerektir. Eser bütünü ile, Boğazköyde Büyük Kalenin doğu kapısı yanındaki bilinen meşhur müzisyen grubu ile benzerlik gösterir. Bunun yerinde diğer Kybele heykelcikleri, bilhassa Orta Anadolu örnekleri ile benzerlik gösterir³²⁹ (bkz. Res. 36-37)

³²⁶ Kınay, 1943, 83

³²⁷ Süsleme unsuru olarak yada çeşitli amaçlarla duvarda yapılan çoğunun üstü kemerli hücre, göz ve benzerine verilen genel ad.

³²⁸ Akurgal 1961, 96.

³²⁹ Tunay 1972 , 137-138, Res. 1-2.

Fryg'ler daha çok M.Ö. 550'da sonuç Akamenitlerin etkisi ile Midas şehrinde³³⁰ cephesi tapınak alındıklar, biçiminde süslenen kaya anıtları özellikle Tanrıça Kybele'ye ait nişler meydana getirilmiştir. Fryglere ait ikinci gruptaki eserler Boğazköyde, Ankarada ve Gordionda bulunmuş, Fryglerin baş tanrıçası Kybele ye ait büyük boy kabartmalarıdır³³¹ (bkz. Res 38). Midas şehrindeki heykellerde Fryg plastik sanatını görmek mümkündür ve 6. yüzyılın ikinci çeyreğindedirler ve stil olarak birbirlerine yakındırlar. Midasın şehrindeki Kybele figürleri, sfenks³³² kabartmaları gibi heykel motifleri Doğu Yunan sanatının etkisinde meydana getirilmişlerdir³³³. Boğazköy'de bulunan heykel grubu, elleriyle çıplak göğüslerini tutan Kybele heykeli bu sanat dalının en ilginç örneğidir. Tanrıçanın iki yanında çifte flüt ve kithara çalan iki erkek vardır. Bu heykel grubunu, Ankarada tesadüfen buluna muhteşem bir Kybele kabartmasıyla karşılaştıracak olursak, burada naiskos³³⁴ içerisinde bir tanrıçanın durduğunu görüyoruz. Tanrıçanın başındaki polos Boğazköy Kybelesinin başlığına benzer ve üzerindeki süslemelerde aynıdır. Tanrıça sağ elinde bir kap ve sol elinde yırtıcı bir kuş tutmaktadır. Mantosu başını ve bütün vücudunu örter, mantonun bir ucu ise kemerin altına sokulmuştur. Diğer kenarları vücudun sağ tarafı boyunca uzar. Mantonun altında da uzun bir giysi vardır ve ayaklarına kadar uzanır. Manto, Boğazköy tanrıçasının elbisesi gibi süslemelidir³³⁵.

Frygialılardan etkilenen bölgeye ait olan iki basit mezarda Kybele tasviri mevcuttur. Paphlagonyadaki Daday şehrinin kenarında yeraltı

³³⁰ Midas şehri kazı alanı, Eskişehir güneyinde, Anadolu yaylalarının kuzeybatı, köşesinde siyah gri volkanik tüflerden meydana gelen ve dar vadiler ile bölünmüş yalçın kayalık, Fryg yaylaları adı verilen, ulaşılması çok güç bir bölgedir (Haspels 152-153).

³³¹ Temizer 1979, 45.

³³² Sfenksin : İnsan başlı genellikle kadın başlı, arslan gövdeli ve yaratık biçimindeki tasvir.

³³³ Akurgal 1961, 97.

³³⁴ Naiskos antik mimarlıkta küçük tapınak anlamında kullanılan sözcük.

³³⁵ Akurgal 1961, 97.

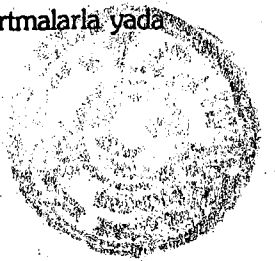

kazılarında üst kısma doğru gençleşen mermerden yapılmış bir mezartası bulunmuştur. Rölyefli kenarda tanrıçayı alt kısımda üst kısma kadar ve dört bir çevresinin düz bir alanla çevrelendiği görülmektedir. Tanrıça kenarlara kadar sarkan, düşük fakat geniş bir polos ve omuzlara kadar düştüğü görülen bir tül taşımaktadır. Ezilmiş yüzü düz olarak rölyeflenmiştir. Tanrıça sağ kolunu dirsekten bükülü şekilde, yukarı kaldırmış ve elini canlı gibi görünen göğüslerinin arasına koymuş, sol kolunu ise düz dirsekten bükülü ve bedenine çapraz bir şekilde elini belinin alt kısmında elbisenin üzerinde tutmaktadır. Büyük bir ihtimalle tanrıçanın, üst kısmı çıplak olarak tasvir edilmiştir. Tanrıçanın el kol duruşlarının doğru örneklerle istinat ettiği görülmektedir. Göğüslerinin duruşu, ellerin alt gövdenin üzerine konulması veya her iki el kol duruşlarının kombinasyonu genellikle çıplak tanrıçalarda verimliliğin simgesi olarak kabul edilmiştir. Gordion'da bir frizde³³⁶ sol kısımda ayakta duran bir kadın ve büyük kısmında ise bir boğa sergilenmektedir. Bu eser, Gordion'da Tumulus C'nin önündeki, bir enkaz yerinde bulunan kişi ancak Kybele olabilir. Tanrıçanın üzerinde düz, geniş ve uzun kollu bir elbise vardır. Her iki kolunu bedeninden uzakta tutmakta ve sol eliyle küçük çiçekli, doğumun simgesi olan bir nar tutmaktadır. Bunun iki kısmı kadar geniş ve büyük bör bölümünün yanında cüsseli, kısa ayaklı bir boğa sağa doğru ve tanrıçadan uzaklaşırcasına görüntülenmiştir³³⁷.

Demir devrinde en göze çarpan anıtlardan biri, Eskişehir yakınlarındaki Midas mezarıdır. Ancak bu anıt bir mezar olarak değil, yine bir tapınma cephesi olarak kullanılmıştır. Bu muhteşem anıt 17 m. yüksekliğinde ve kaya yüzeyine oyulmuştur. Bu cephenin en önemli bölümü,

³³⁶ Friz Antik mimarlıkta korniş ile arşitrav arasında kalan ve çoğunlukla kabartmalarla yada heykeltraşlık eserlerle süslü uzun yatay kısım.

³³⁷ Naumann 1983, 58-99.

tanrıça yontusunun içinde durduğu merkezi kaya nişidir. Anadolunun bütün öteki çağdaş, kaya anıtlarından ayıran en önemli özellik, onların kapa cephesindeki desenleridir³³⁸.

3. Lydia Devletinde Ana Tanrıça Kültü

Doğu Anadolu'da Urartu, Orta Anadolu'da Frygia Devletleri son zamalarını yaşarlarken, Batı Anadolu'da merkezi Sardes kenti olmak üzere yeni bir devlet ortaya çıkmıştı. Bu devlet, Lydia idi³³⁹. Lydia halkının bu bölgeye yani Ege bölgesine ilk geliş tarihleri kesin olarak bilinmemektedir. Bazı tarihçiler, Lydialıların tunç çağının sonlarında, Fryg'ler ile aynı zamanda (İ.Ö. 1200) Anadoluya geldiklerini söylerler³⁴⁰.

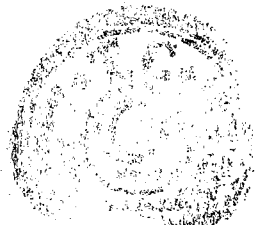
Hititçeye yakın bir dil konuşan ve İonya sahillerinde yaşayan kavimlerle yakın bağları bulunan bir grup olan Lydia Milleti, İ.Ö. 7 ve 6. yüzyıllarda Batı Anadolu'da önde gelen bir güçtü. İlkçağda kabaca bugünkü Gediz ve Küçük Menderes vadilerini kapsayan bölgeye Lydia adı verilmekte idi³⁴¹. Lydia ülkesi içinden, doğudan batıya doğru üç ırmak akmakta idi. Bunlardan kuzeydeki Kaykos (bugün Bakırçay) ortadaki Hermos (bugün Gediz) ve güneydeki Kaystras (bugün Küçük Menderes) adını taşıyordu. Ülkenin güney sınırını Aydın Dağları oluşturuyor, bu dağların güneyinde ise Karia Bölgesi uzanıyordu. Bölgenin en güneyindeki kent Tyrha (bugün Tire) idi. Batı sınırını Magnesia adı Sıpylos kenti oluşturmakta, bunun batısında'da İonia Bölgesi bulunmaktaydı. Kuzey sınırı ise, Hermos grabeninin kuzey

³³⁸ Akurgal 1961, 97,98.

³³⁹ Özgüç 1944, 67, Loon 1990, 35.

³⁴⁰ Sevin 1982, 247.

³⁴¹ Loon 1990, 35.

kıyısından Temnos (bugün Demirci Dağ) ve Dindymos (bugün Murat Dağı) Dağlarına değin uzanan kesim oluşturmaktadır³⁴². Lydia'da üç ayrı kral sülalesi bir biri ardına hüküm sürmüştür: Atyadlar, Heraklid yada Tylonidler, Mermnadlar'dır³⁴³. M.Ö. 680'lerde Kimmer akınları ile yıkılan Frygia Krallağının yerine ve mirasına Lydia Krallarının sahip çıktıkları bilinmektedir³⁴⁴.

Lydialıların dini yaşayışları hakkında fazla bir bilgi yoktur. Anadolu'nun büyük ana tanrıçası KYBELE, Lydia dininde de büyük bir saygı görmekte idi³⁴⁵. Lydiada ele geçen yazıtlarda ana tanrıçanın dışında MEN isminde bir tanrı ismi ve METER TORSENE (MENOS TEKOUSA) isminde bir tanrıça ismi ile karşılaşırız. Bu değerli yazıttan hiç değilse bu kimliği belirsiz tanrıçanın tanrı MEN'in anası olduğu ortaya çıkmaktadır. Bu tanrıçanın yani MENOS TEKOUSA'nın kim olduğu sorusunu cevaplamağa çalışan Prof. Schwertheim, edebi kaynaklardan ve ikonografik verilerden hareketle onun Kybele olması gerektiğini ileri sürmektedir. Anlaşıyor ki, lokal mitoloji adı belirsiz bu tanrıçaya Men'in anası rolünü vermiştir. Bu ana, METER TARSENE olabilir, çünkü muhtemel bir tasvirinde tipik Kybele formunda görülmektedir³⁴⁶. Özellikle krallardan Ardys zamanında, (M.Ö. 652-624) tanrıçanın tapınımı Sardes'e girmiş olmalıdır. Çünkü oğlu Sadyattes ile torunu Alyattes (M.Ö. 609-560) isimlerinin son eki olan "Attes" sözcüğünde gösterdiği gibi tanrıça Kybele'nin genç aşığı olan Attisli teophor isimler taşımaktadır³⁴⁷.

³⁴² Sevin 1982, 246.

³⁴³ Çapar 1974, 200.

³⁴⁴ Çapar 1974, 188.

³⁴⁵ Herodot 1973, 329.

³⁴⁶ Malay 1985, 134.

³⁴⁷ Çapar 1974, 188.

Lydia dilinde adı KUVAVA olan, Kybele'nin sembolü şahin, Efesteki Artemis tapınağının altın ve fildişi temelinde bol miktarda yer almaktadır³⁴⁸. Lydialıların en büyük ilgiyi gösterdikleri tanrıçalardan biride Artımu olarak adlandırdıkları ARTEMIS idi. Sordis'de ve Lydia'nın diğer kasabalarında Kybele Artemis ile birleştirilmişti ancak tanımlanmamıştır³⁴⁹. Nitekim Lydia'da bulunan Atremis tapınağı bir Hellen kentinde bulunmadığı halde, Hellen türü tapınakların en büyük yedi tanesi arasında giriyordu. Yapımına İskender'in yöreye gelişinden (İ.Ö. 334) bir kuşak kadar sonra, Antigonos egemenliğin son yıllarında başladığı sanılan bu tapınak, hiçbir zaman tümüyle tamamlanamamıştır³⁵⁰.

Herodot, M.Ö. 459 yılındaki İon saldırısından önce Lydia başkenti Sardes'te Kybele'ye ait beyaz mermerden bir tapınakta tanrıçaya tapınıldığından bahseder³⁵¹. Sardes'te bulunan Lydia dağ tanrıçası Kybele sunağının birer köşesinde arslan heykelcikleri bulunmakta idi³⁵². Artemis tapınağının kuzeyindeki bir bölgede, M.Ö. 6. yüzyıla ait Kybele'ye adanmış olduğu düşünülen tahtadan yapılmış bir tapınak bulunmuştur. Ortada yer alan Kybele heykelciğinin iki yanında üzerindeki kırmızı beneklerinden dolayı leopar olabileceği düşünülen hayvanlar bulunmaktadır. Serdeste Pactolos nehri yakınında bulunan altar üzerinde dört aslan tasviri bulunduğunu daha önce zikretmiştik. Bu atların yakınında bulunan bir çömlek parçası üzerindeki yazı bunun Kubabaya ithaf edildiğini anlatmaktadır³⁵³. Manisa yakınlarındaki Sipylos Dağında bulunan büyük bir kabartmada bölgede ana

³⁴⁸ Varneseren 1977, 27.

³⁴⁹ Akural 1970, 83.

³⁵⁰ Yügrüm 1973, 36-38, Onurkan 1982, 396.

³⁵¹ Herodot 1973, 329.

³⁵² Loon 1990, 35.

³⁵³ Loon 1990, 35.

tanrıçaya hayvanlar hakimesi olarak 2. binin ikinci yarısından beri tapınıldığını göstermektedir³⁵⁴.

M.Ö. 6. yüzyıla ait bir heykel parçasıda Kybeleyi tanımlamaktadır. Tanrıça uzun bir başlık giymiştir³⁵⁵. Bu başlık türünü ilk defa Frygiada kullanılmış olup, büyük bir ihtimalle Lydialılarda Frygia Kybele tasvirlerini örnek almış olmalıdırlar. Kybele'nin bu tasvirlerinde büyük bir ihtimalle bir şahin ile birlikte görülmektedir. Burada bir taht üzerinde oturuyor olmalıdır. Tahtın arkalığı başının iki yanından görünmektedir. Sardeste bulunan ve M.Ö. 6. yüzyıla ait olan başka bir Kybele tasviri de, tanrıça iki yılan arasında bir aslan yada leopar tutarken gösterilmiştir. Kybele mukaddes yerin kapısında bulunmaktadır. Mukaddes mekanın yanları, tapınanları, mitolojik sahneler ve dört aslan göstermektedir. Lydia yakınındaki Aeolus kıyılarında Cyme nekropolünde, Kybeleyi dizinde bir arslan veya leopar olduğu halde mukaddes makamında otururken gösteren birkaç imaj vermiştir³⁵⁶.

Lydialılardaki tanrı tapınımı törenleri Frygiadaki benzeri idi. Uzun saçlı rahiplerin hadım edildiklerini, dinsel törenlerde teflerin, gürültülü zillerin ana tanrıçaya ithaf edilme adetinin Lydialılarda devam ettiğini görüyoruz³⁵⁷.

³⁵⁴ Sevin 1982, 259.

³⁵⁵ Loon 1990, 35.

³⁵⁶ Loon 1990, 34-35.

³⁵⁷ Sevin 1982, 259.

SONUÇ

Günümüzde olduğu gibi, prehistorik devirlerde de Ortadoğu ve Avrupa arasında bir köprü vazifesi gören Anadolu'nun eski çağdaki dini inançlarını bir bütün olarak önümüze seren yazılı belgeler bulunmamaktadır. Ancak arkeolojik araştırmalar sonucunda, ele geçen bol miktardaki çıplak kadın heykelcikleri, Anadolu'nun çeşitli kentlerinde ana tanrıçaya tapınıldığını ve çok geniş bir alana yayıldığını kanıtlamaktadır.

Paleolitiğin son dönemlerinde bu çıplak kadın heykelciklerini görebiliyoruz. Bilindiği gibi bunlar bilim adamlarınca "bereket kültü", "doğurganlık kültü", "verimlilik kültü" olarak yorumlanıyordu. Bu yorumlar yerinde olmakla birlikte Paleolitik ve Mezolitik dönemde sihirsel düşünüşün biçimine uygun olarak, "doğurganlık" sihrinin araçları olarak nitelendirilmelidir. Bu dönemde kadının toplumsal konumunu yalnızca bu heykelciklere göre değerlendirmemiz yanlış olur. Paleolitik ve Mezolitik yaşamın en önemli alanlarından olan avcılık ve savunmada kadınlar erkekleri desteklemiş olsalar dahi, bu iş daha çok erkeklere düşer; ve bu tür işleri erkekler yönetirdi. Fakat üreme alanında gerek geçim, gerek yaşam biçimiyle ilişkisi nedeniyle kadının önemi ve değeri artmıştır. Bunun kanıtı bu kadın heykelcikleridir.

Neolitik dönemde tüketici ekonomi yerini üretici ekonomiye bırakmasıyla birlikte üretimde başrolü kadınlar oynamaya başlamıştır. Kadın hem insanları hem bitkileri ürettiği için, bir başka deyişle doğurduğu için, her yönüyle yaratıcı gibi görünmektedir. Bitkilerin topraktan doğuşu, analojik düşünüşlü Neolitik insana "Toprak Ana"dan doğuşu gibi görünmüştür. Ancak kadının çalışmasıyla ve üretmesiyle en önemli toplumsal işlevi gördüğünden, erkeklerin hayvanlarla, sürüyle uğraşmaları

gözüldü edilerek, onları da toprak ananın doğurduğu düşünölmüştür. Bunu daha sonraki dönemlerde "Toprak Ana" yada "Ana Tanrıça" olarak yorumlanan heykelciklerin ve resimlerin "hayvanların tanrıçası", "vahşi hayvanların egemeni" gibi isim ve sıfatlardan anlaşılabacağı üzere doğaya hakim olarak tasavvur edilen ana tanrıça inancının kökeninde verimlilik, bereket ve kadının doğurucu kudreti yatmaktadır. Toprak, kadın gibi doğurgandır ve ürün verendir. Bundan hareketle kadın yahut dişilik, toprağı yani yaratıcıyı sembolize etmekteydi.

Yine Neolitik dönemde "tabiat ana" olarak yorumlanan tanrıçaların sağında-solunda leopar, koç, boğa vb. gibi totem hayvanlar göröür. Bu düşünce "Ana" költünün yanısıra "Ata" költü ile ilgili olmalıdır. Ana tanrıça, verimlilik költünü simgeler ve verimlilikte hem insanlar, hem de hayvanlarla ilgilidir. Ana tanrıçanın insan biçiminde gösterilmesine karşılık; tanrı, koç, leopar, boğa gibi erkek hayvanlar biçiminde gösterilir. Çatalhöyük'te iki leopardan oluşan bir taht üzerinde oturan son derece şişman, fakat o derecede görkemli, (muhtemelen çocuk doğuran) tanrıça bir kadın şeklinde gösterilmesine karşın; tanrı boğalarla ve Çatalhöyük'te sunak duvarlarına gömülmüş bir dizi boynuzla-ıyla temsil edilmektedir.

Maden çağlarına girişte örneğın Eski Tunç Çağında, daha önce taş ve kilden yapılmış ana tanrıça heykelcikleri madenden yapılmaya başlanmış ve ana tanrıça költü bu dönemde de devam etmiştir. "Çocuğunu emziren tunç Horoztepe heykeli" ve elektrondan yapılmış başı altın kaplamalı "Hasanoğlan heykelciğı" bun-ların en güzel örneğidir. Sonraki çağın bazı tanrı tipleri ve tanrı sembolleri bu çağda belirrmeye başlamıştır.

Asur Ticaret Kolonileri çağında sanatın bazı dallarında eski gelenek yaşamaktaysa da, bu çağın sanat ve dünya görüşünde eskiye bakarak büyük bir geline olmuştur. Yani Mezopotamya etkisi kendisini göstermiştir.

Anadolu eskiçağ dinler dünyasının çok ilginç olan yapıların-dan biride Anadolu'nun Hititlerince kurgulanmıştır. Anadolu'nun kendinden sonraki kültürlerini çok yoğun olarak etkileyen bu kavmin din anlayışları, iskandaki süreklilik ve çeşitli etkileşimlerle Sümer-Akad-Asur tanrıları da dahil, Hatti, Luwi, Hurri-Mitanni tanrıları Hitit tanrılar aleminin zenginleşmesini sağlamıştır. Çok sayıdaki bu tanrılardan bazıları pantheon içinde özel bir yerdedir. Hitit dini metinleri dışında özellikle mühürler ve türlü malzemelerden yapılmış tanrı heykelcikleri sayesinde tanrılar hakkındaki bilgilerimiz artmaktadır. Hitit panteonunun başındaki Arinna'lı Güneş Tanrıçasının aslı Hatti panteonuna aittir. Hatti panteonunda görülen tanrıça Wurusemu ve kocası Taru Hitit metinlerinde karşımıza çıkan Arinna Tanrıçası ile Fırtına Tanrısıdır. Arinna güneş nezdinde tanrıça kavramını temsil eden nadir örneklerden biridir. Bu durumu Hititlerden önceki Anadolu halkı olan Hatti'lerin anaerkil kalıntılarından biri şeklinde rolü büyüktür.

Eski kavimlerin dinlerinin teşekkülünde coğrafi şartların yanısıra eski ananelerinde rolü büyüktür. Geç Hitit Beyliklerinde de eski Hitit dinin etkileri görülür. Toprağın, bereketin anası kabul edilen tanrıça, Geç Hitit Beyliklerinde Kargamış merkez olmak üzere "Kubaba" adıyla kutsanmaktaydı. Muhtelif devirlerde Magna Mater, Sibel, Kybele ve Kubaba gibi isimler altında görülen bu tanrıçaların kültürünün en eski devirlere kadar gittiğini yukarıda belirtmiştik.

Demirçağı kavimlerinden Friglerde de ana tanrıça kültü önemli bir yer tutar. Tanrıça Kubaba'nın Anadolu'daki en mühim kült merkezleri, Frig bölgesindeydi. Frig devrinde bu tanrıçanın biri Pessinus'ta Sivrihisar yakınındaki (Balahisar) diğeri Efesos (Selçuk)da olmak üzere iki mühim kült merkezi vardı. Burada tanrıça gökten inmiş bir idol olarak kabul edilirdi. Bu da muhtemelen siyah meteorik bir taşı. Pessinus'daki tanrıçanın

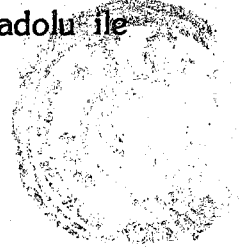
hizmetindeki rahiplerin hadım olmaları mecburiydi. Ankara, Gordion'da ve Boğazköy'de bulunmuş Friglerin baş tanrıçası Kybele'e (Kubaba-Kubala) ait büyük boy kabartmalardaki tanrıçanın hizmetindeki rahiplerin hadım olmaları mecburiydi. Ankara, Gordion'da ve Boğazköy'de bulunmuş Friglerin baş tanrıçası Kybele'e ait büyük boy kabartmalardaki tanrıçanın elbiselerinde, başlığında elinde tuttuğu kuş, nar yahut kaplarda, Anadolu unsurlarını görmek mümkündür.

Kybele kutsal alanları, genellikle dağlardaki kayalık-lara yapılmıştı. Eskişehir ve Afyon arasındaki kutsal platoya İ.Ö. 8. ve 6. Yüzyıllar arasında, tanrıçanın tapınaklarını temsil etmek üzere yapılmış olan kaya tapınakları Friglerin Kybele'e ne kadar önem verdiklerinin kanıtıdır.

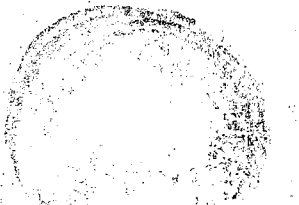
Ana Tanrıça Kybele, Lydia'da da saygı görüyordu. Herodot, M.Ö. 499 yılındaki İon saldırısından önce Sardes'de bir Kybele tapınağı bulunduğundan söz eder.

Ana tanrıça, Anadolu'da çağlar boyunca pek çok değişik adla, ama her zaman doğurganlığı, bereketi simgeleyen kişilik-lerle görünmüştür. Anadolu'nun ana tanrıçalarından sonuncusu ve en önemlilerinden biri Efes Artemisidir. Anadolu 'daki Kybele sonradan Yunanlıların Artemisi ile birleşmiştir. Efes Artemis bu karışımından doğmuş bir tanrıçadır. Efes Artemis heykellerinde başının iki yanında, kollarının göğsünün ve eteklerinin üzerinde türlü hayvanlar görülür. Göğüs bölümlerinde, yumurta biçiminde şekiller bulunur. Bu şekillerin, onun doğurganlığını simgeleyen memeler olduğu düşünülür.

Sonuçta şu kaniya varıyoruz: Prehistorik devirlerden başlayarak tek tanrılı dinlerin varlığı dönemine kadar uzanan birçok uygarlık ve kültürlerde değişik adlarla anılıp sonuçta aynı Prototipe indirgenebilen ana tanrıça inancının kaynağı Anadoludur. Her ne kadar araştırmamızı Anadolu ile

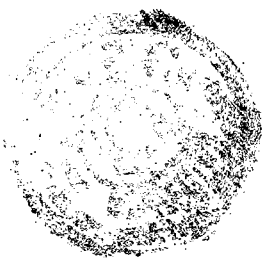

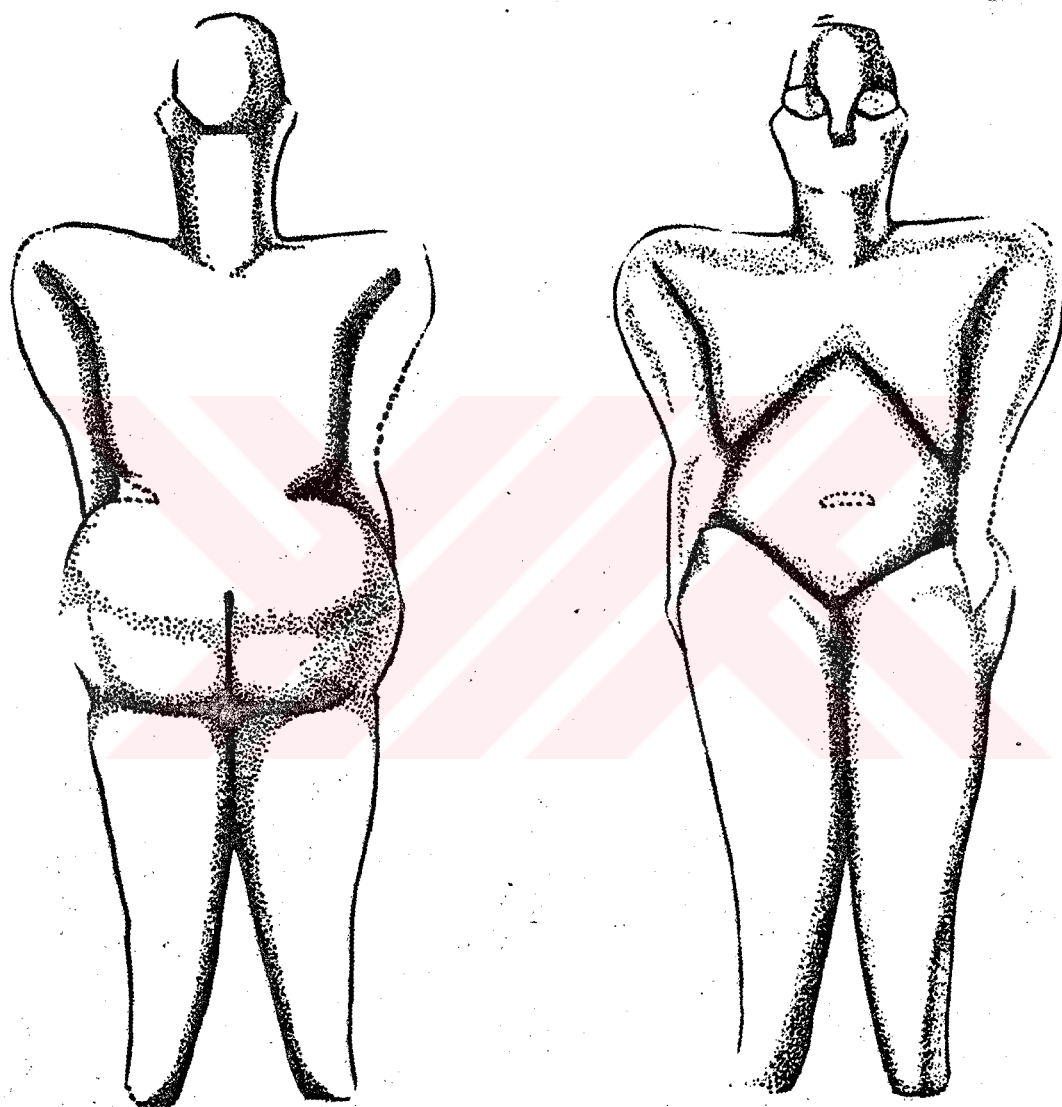
sınırlandırmış isekde, Anadolu'nun dışında da ana tanrıça inancının mevcudiyeti ile ilgili yaptığımız çalışmalar sonucunda ana tanrıça kùltünün eski tarımsal bölgeler olan Güneybatı Asya'dan, Mısır'a Avrupa ve Hindistana kadar çok geniş bir alana yayılırken, ana tanrıça bereket ve üretim, analık ve canlılığın çeşitli sıfatları ile birlikte bütün tanrıçaların niteliklerini özünde bütünleştiren bağdaştırımcı bir hale gelmiştir.

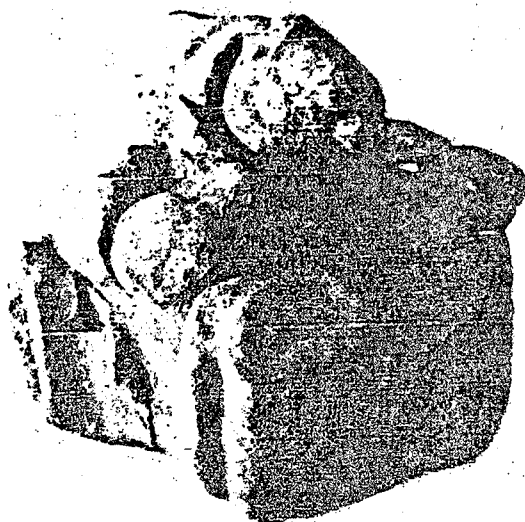

Res. 1

Res. 2

Res. 3

Res. 4

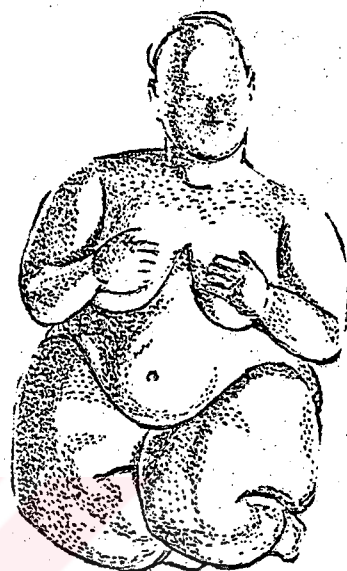

Res. 5

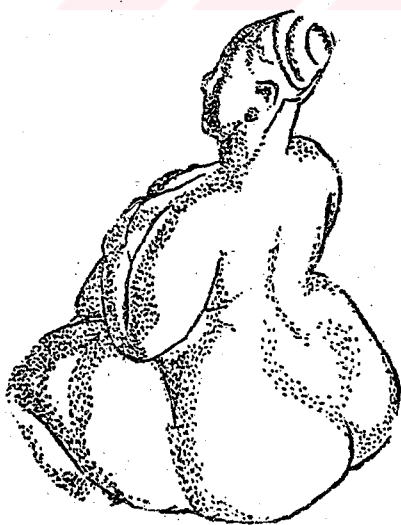

Res. 6

Res. 7

Res. 8

Res. 9

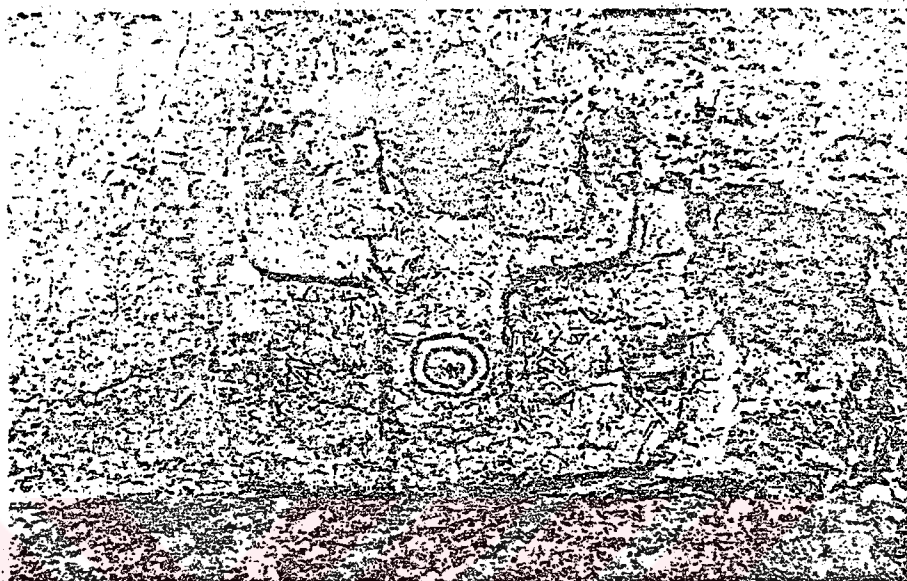

Res. 10

Res. 11

Res. 12

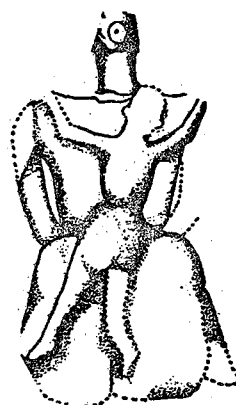
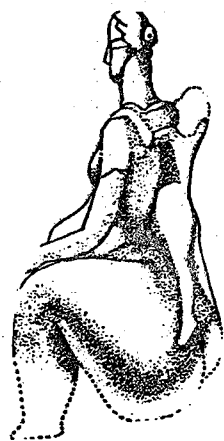

Res. 13

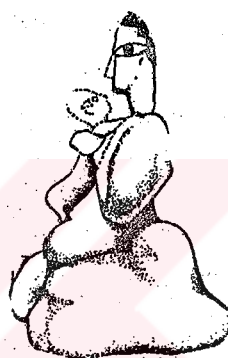

Res. 14

Res.15

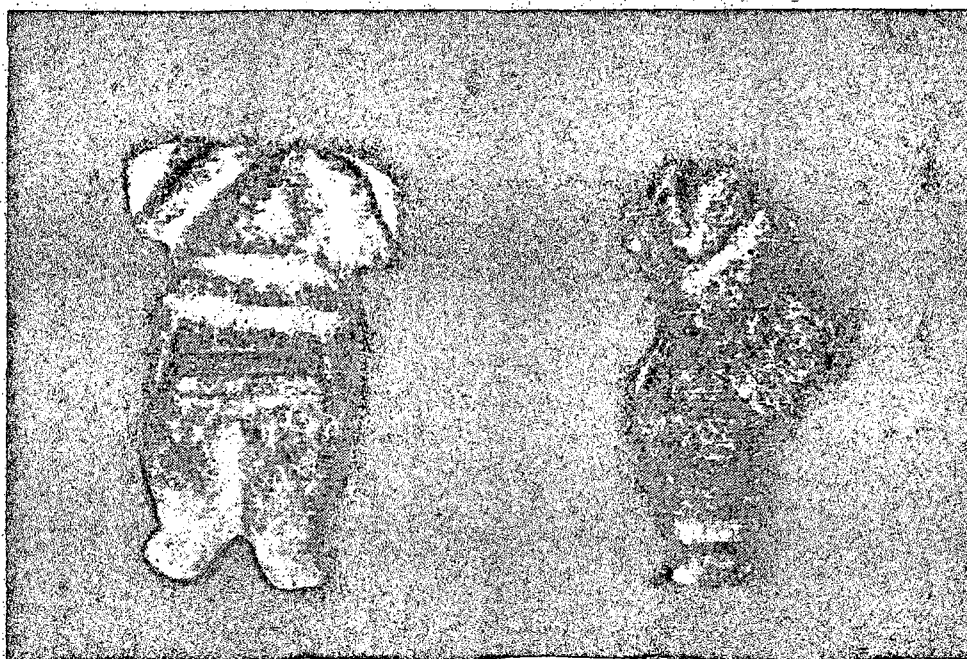

Res.16

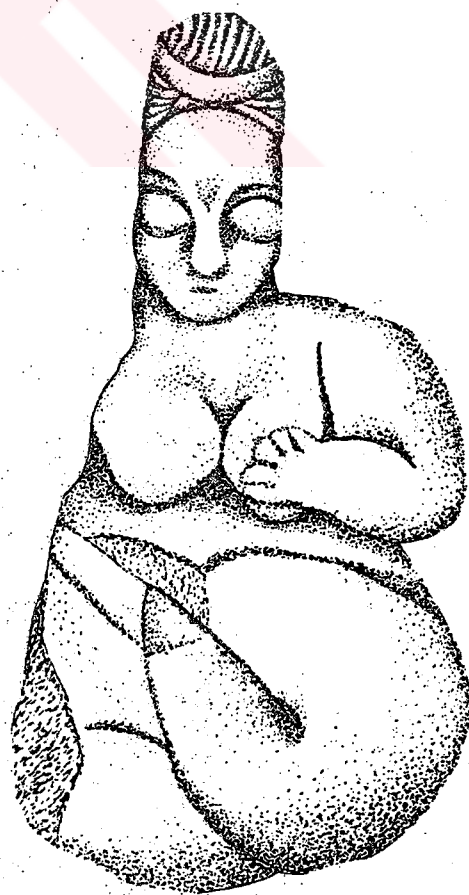
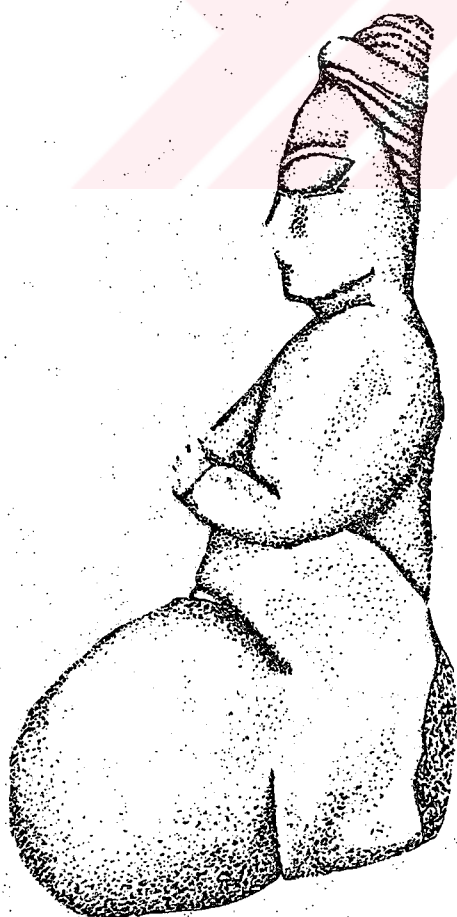

Res.17

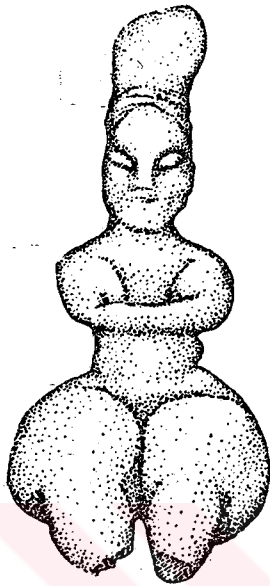

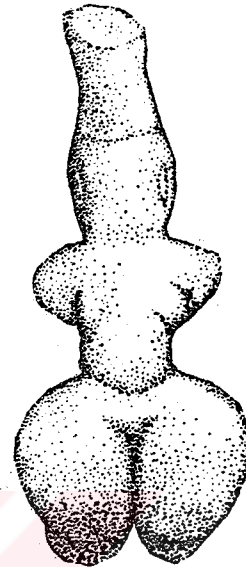
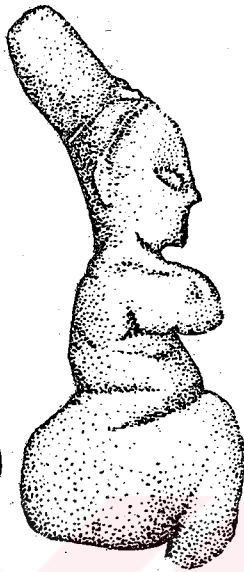
Res.18

Res.19

Res. 20

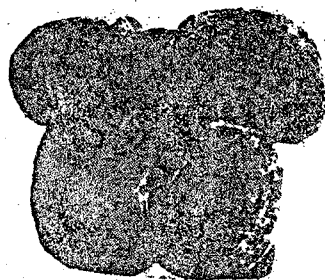

Res. 21

Res. 22

Res. 23

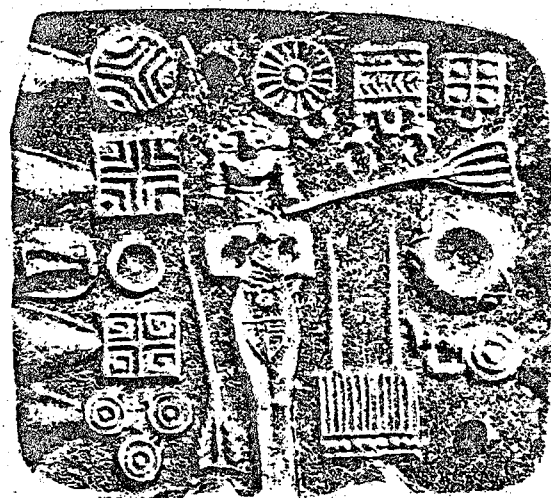

Res. 24

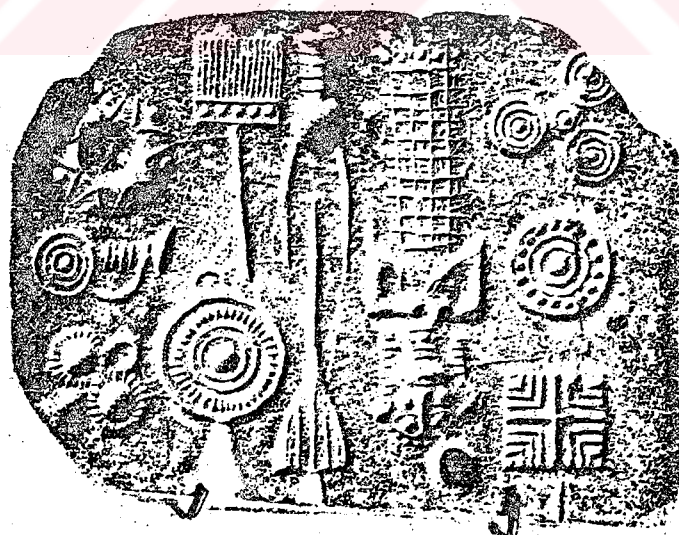

Res. 25

Res. 26

Res. 27

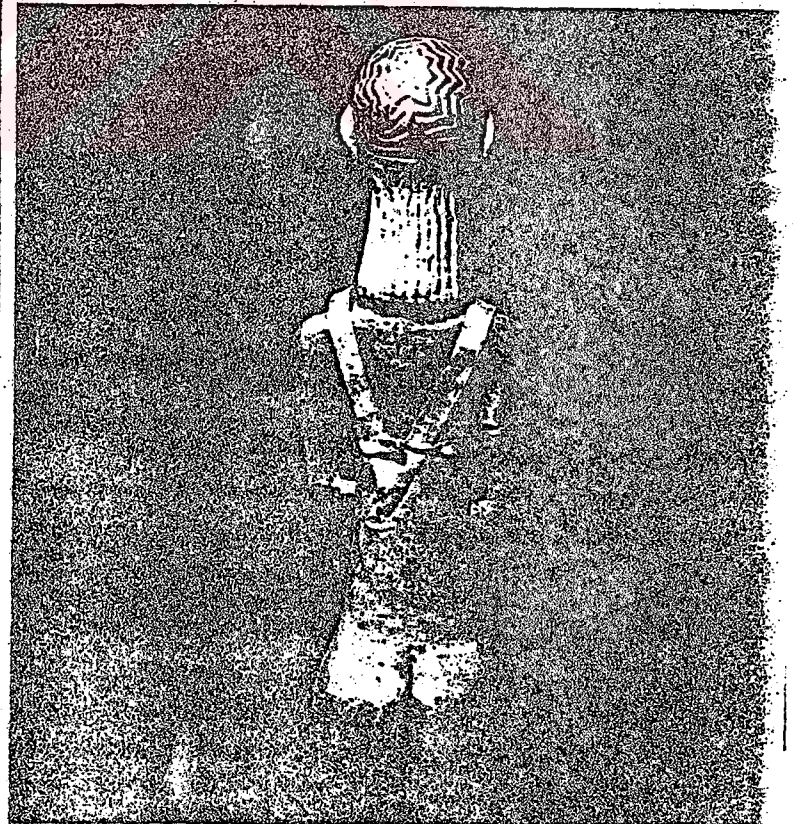
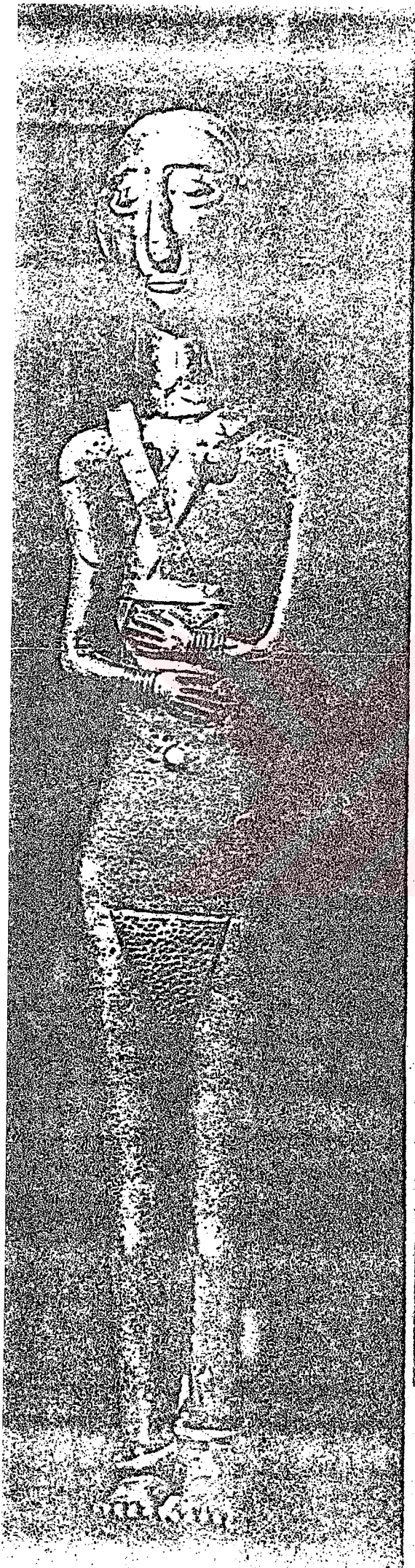

Res. 28

Res. 29

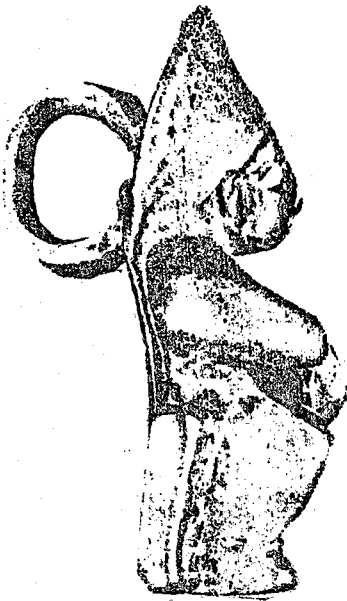

Res.31

Res.30

Res. 32

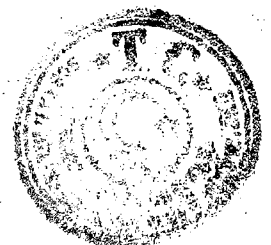
Res. 33

Res. 34

Res. 35

Res. 36

Res. 37

Res. 38

**T.C. YÜKSEKÖĞRETİM KURULTAYI
DOKÜMANTASYON MERKEZİ**